

Міністерство освіти і науки України
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
Навчально-науковий інститут філології та журналістики
кафедра слов'янської та романо-германської філології

На правах рукопису

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти
«Магістр»

**ПРОБЛЕМА «БЕЗГРУНТЯРСТВА» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ**

Здобувачка вищої освіти:

Теніна Олександра Миколаївна

ОПП «Середня освіта. Українська мова та
література, зарубіжна література»

014 Середня освіта

014.01. Українська мова і література

Науковий керівник:

Коломієць Олена Вікторівна,

кандидат філологічних наук, доцент

Національна шкала: __відмінно__

Кількість балів: _95_ Оцінка: ECTS _A_

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Теніна О. М. Проблема «безґрунтярства» в українській літературі ХХ – початку ХХІ століття.

Магістерську роботу присвячено дослідженню екзистенціальної проблеми «безґрунтярства» на матеріалах художніх творів українських письменників ХХ – початку ХХІ століття.

У межах наукового дослідження з'ясовано сутність поняття «безґрунтярства», охарактеризовано основні причини зародження цього феномену, визначено особливості виявів та впливів проблеми знекорінення на життєдіяльність, світосприйняття та самоідентифікацію особистості. Матеріали наукової розвідки демонструють специфіку художнього зображення проблеми «безґрунтярства» на основі антитетичного зіставлення концептів «закоріненості» та «знекоріненості».

В межах практичної частини роботи на основі художніх творів Віктора Домонтовича («Без ґрунту») та Романа Володимира («Прощавай, минуле») проаналізовано своєрідність порушення й втрати духовних зв'язків людини із рідною землею в умовах радянського тоталітаризму. Водночас здійснено спробу художнього дослідження сучасного стану проблеми безґрунтярства на матеріалах романів «Драбина» Євгенії Кузнецової та «Мам, пам'ятаєш?» Катерини Бабкіної.

Ключові слова: батьківщина, безґрунтярство, духовний зв'язок, еміграція, закоріненість, земля, художній текст.

SUMMARY

Tenina O. M. The problem of «rootlessness» in Ukrainian literature of the 20th and beginning of the 21st centuries.

Within the framework of scientific research, the essence of the concept of «rootlessness» is clarified, the main causes of the emergence of this phenomenon are characterized, and the peculiarities of the manifestations and influences of the problem of uprootedness on the life activity, world perception, and self-identification of the individual are determined. The materials of the scientific research demonstrate the specificity of the artistic representation of the problem of «rootlessness» based on the antithetical comparison of the concepts of «rootedness» and «uprootedness».

In the practical part of the work, based on the literary works of Viktor Domontovich («Without Ground») and Roman Volodymyr («Farewell, Past»), the peculiarity of the violation and loss of spiritual ties between people and their native land under soviet totalitarianism is analyzed. Both novels are studied from the perspective of the multifaceted nature of the problem of rootlessness, in particular its manifestations such as national, social, and spiritual. At the same time, an attempt was made to conduct an artistic study of the current state of the problem of rootlessness based on the novels «The Ladder» by Yevgenia Kuznetsova and «Mom, Do You Remember?» by Kateryna Babkina. These works of contemporary Ukrainian literature are analyzed in the context of the problem of forced emigration, which has become acute under the influence of the events of the Russian-Ukrainian war. An attempt has been made to analyze the psychology of the characters, their worldviews, and the peculiarities of their functioning and adaptation abroad.

Keywords: rootlessness, rootedness, emigration, homeland, artistic text, spiritual connection, land.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ О. М. Теніна

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1 Теоретичні засади дослідження проблеми «безґрунтярства» в контексті української літератури ХХ століття	8
1.1 Феномен «безґрунтярства»: дефініція, причини, вияви	8
1.2 Художня репрезентація проблеми «закоріненості» як опозиції явищу безґрунтярства	15
1.3 Утрата батьківщини як вияв проблеми безґрунтярства в українській літературній рецепції	24
Висновок до розділу 1	32
Розділ 2 Художня інтерпретація проблеми «безґрунтярства» у творчому доробку Віктора Домонтовича та Романа Володимира	34
2.1 Декодування проблеми «безґрунтярства» як центральної в романі Віктора Домонтовича «Без ґрунту»	34
2.2 Феномен втрати ґрунту в повісті Романа Володимира «Прощавай, минуле»	43
Висновок до розділу 2	53
Розділ 3 Своєрідність сучасного виміру проблеми «безґрунтярства» в контексті російсько-українського протистояння	54
3.1 Психологія вимушеної еміграції в романі Євгенії Кузнецової «Драбина»	54
3.2 Осмислення травматичного досвіду «викорінених» дітей на матеріалах роману Катерини Бабкіної «Мам, пам’ятаєш?»	62
Висновок до розділу 3	74
Висновки	76
Список використаних джерел	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема «безґрунтярства», що гостро постала в українській літературі на початку ХХ ст. й була зумовлена здійсненням радянською владою політики тоталітаризму відносно людини, сьогодні набуває нової інтерпретації й виявів. В умовах сучасних негативних суспільно-політичних катаклізмів, зокрема повномасштабної російсько-української війни, актуалізується питання втрати особою психологічної та національної опори. Проблеми вимушеної еміграції, зумовлені базовою потребою людини в збереженні свого життя, супроводжуються трансформацією особистісної ідентичності, руйнуванням звичних моделей буття та дезорієнтацією в новому культурному середовищі. За таких обставин осмислення феномену безґрунтярства постає як одне з нагальних завдань гуманітарного знання, оскільки дозволяє усвідомити психологічний стан сучасної людини, яка переживає руйнування усталеного способу життя та втрату стабільної життєвої основи внаслідок соціальних, політичних і культурних трансформацій.

Метою дослідження є аналіз проблеми «безґрунтярства» на матеріалах прозових творів В. Домонтовича «Без ґрунту», Р. Володимира «Прощавай, минуле», Є. Кузнецової «Драбина», К. Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?».

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- з'ясувати сутність феномену «безґрунтярства», його детермінанти та прояви;
- дослідити художню рецепцію втрати батьківщини як вияву проблеми безґрунтярства;
- проаналізувати художню репрезентацію проблеми «закоріненості» як опозиційного явища феномену «безґрунтярства»;
- описати загальну картину декодування проблеми знекорінення в романі Віктора Домонтовича «Без ґрунту» та повісті Романа Володимира «Прощавай, минуле»;

- розкрити психологію вимушених емігрантів у романах Євгенії Кузнецової «Драбина» та Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?».

Об'єктом дослідження є роман Віктора Домонтовича «Без ґрунту», повість Романа Володимира «Прощай, минуле», романи Євгенії Кузнецової «Драбина» та Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?».

Предметом дослідження є художня репрезентація проблеми «безґрунтярства» на матеріалах прозових творів українських письменників ХХ – початку ХХІ століття.

Методи дослідження: вирішення поставлених завдань досягається шляхом застосування різних літературознавчих методів: метод компаративістики, що використовується для зіставлення особливостей художнього зображення проблем «безґрунтярства» та «закоріненості» у творах різних письменників. Застосування культурно-історичного методу в межах магістерського дослідження дало змогу цілісно проаналізувати загальну атмосферу ХХ – початку ХХІ ст., виявити основні соціокультурні та політичні особливості цього часу та детермінувати їх вплив на зародження в героїв аналізованих творів комплексу безґрунтярства. Психологічний метод використано під час аналізу внутрішніх переживань та психічних станів персонажів, що переживають фізичну чи духовну розлуку з рідною землею.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають праці українських літературознавців, присвячені дослідженню феномену безґрунтярства, зокрема, причин його зародження та особливостей вияву: В. Агеєвої, В. Брюховецького, Ю. Барабаша, Ю. Шереха-Шевельова тощо. Теоретичну цінність для нас становлять також праці таких видатних зарубіжних філософів як М. Гайдегера, С. Вейль, що ґрунтуються на розкритті специфіки концепції вкоріненості. Не менш важливими видаються й наукові ідеї українських філософів (Г. Бежнар, Г. Юрчак, М. Гірняк), які розглядають проблему «безґрунтярства» крізь призму екзистенціальних ідей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у спробі комплексного студіювання проблеми безґрунтярства, що засвідчує різноаспектність виявів

цього феномену, зокрема, може простежуватись у соціальному, фізичному, духовному, національному та культурному знекоріненні особи. Також уперше в межах одного наукового дослідження проаналізовано сутність та специфіку художніх інтерпретацій антитетичних концептів «закоріненості» та «знекоріненості».

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання як основи для нових наукових розвідок з окресленої тематики в межах літературознавчої галузі. Крім того, результати наукового дослідження можуть слугувати підґрунтям для інтердисциплінарних досліджень, що поєднують гуманітарні та психологічні підходи в осмисленні проблеми «знекорінення». Також окремі положення роботи можуть бути використані для дослідження й висвітлення еволюції проблеми безґрунтярства, зокрема й на матеріалах художніх творів інших українських письменників.

Апробація результатів дослідження: окремі положення та результати магістерського дослідження викладено в наукових тезах на тему «Декодування проблеми “безґрунтярства” як центральної в романі Віктора Домонтовича “Без ґрунту”» й опубліковано в збірнику (Актуальні питання вивчення германських, романських і слов'янських мов і літератур та методики викладання іноземних мов. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024). Також певні теоретичні напрацювання нашого дослідження апробовано в тезах на тему «Утрата батьківщини як вияв проблеми безґрунтярства в українській літературній рецепції», що розміщені в збірнику XI Міжнародної науково-практичної конференції «European congress of scientific discovery» (13–15.10.2025).

Структура та обсяг роботи: магістерське дослідження складається з анотації (двома мовами), вступу, трьох розділів, у межах яких виокремлено 7 підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (51 позиція). Загальний обсяг роботи – 84 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ «БЕЗГРУНТЯРСТВА» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Феномен «безгрунтярства»: дефініція, причини, вияви

У літературознавчій парадигмі існують поняття й терміни, що трактуються на основі їх дослівного значення. До таких, зокрема, належить поняття «безгрунтярства», поруч із яким активно вживаються й такі етимологічно споріднені номінації як «знекорінення», «втрата опори», «безосновність» тощо. Загальне розуміння поняття «безгрунтярства» зводиться до уявлень про втрату людиною певних основ, підвалин, які визначають стабільність й гармонійність її існування. Варто зауважити, що такою опорою для особи є не лише відчуття рідної землі під ногами (у фізичному розумінні), але й засади національного, соціального, духовного й психологічного буття, що в комплексі забезпечують життєву стійкість та внутрішню сталість індивіда.

У тлумачних словниках сучасної української мови не зафіксовано семантики поняття «безгрунтярства», проте аналіз лексикографічних джерел засвідчує наявність тлумачення спорідненої лексики «безгрунтовність», що може слугувати певним стрижнем для встановлення сутності досліджуваного явища. Зокрема, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусела лексична одиниця «безгрунтовний» трактується як той, «який не має під собою ґрунту (у 4 знач.); для якого немає жодних підстав; безпідставний» [10, с. 67]. Таке формулювання вказує на відсутність будь-якої опори, що в контексті літературознавчого дискурсу ототожнюється зі станом соціальної, духовної, національної дезорієнтації людини. Тобто семантична подібність зазначених лексем зводиться до першопочаткового розуміння втрати ґрунту як основи гармонійного буття.

З точки зору літературознавства, проблема «безґрунтярства», що гостро постала перед людиною ХХ століття, активно досліджується переважно в контексті української діаспорної прози. Фокус наукових інтересів дослідників націлений на встановлення причин появи цієї проблеми та фіксацію основних її проявів на матеріалах художніх творів письменників. Теоретичну цінність для нас становлять праці таких видатних вітчизняних літературознавців як В. Агеєвої, В. Брюховецького, Ю. Барабаша, Ю. Шереха-Шевельова, а також наукові студії дослідників творчості письменників-емігрантів, зокрема, напрацювання Г. Бежнар, С. Кочерги, Ю. Карпець та інших.

Охарактеризувати причини зародження проблеми «безґрунтярства» як вияву екзистенціальної кризи намагався один із найвизначніших літературних критиків ХХ століття Ю. Шерех. У своїй науковій розвідці «Зустрічі з Заходом» публіцист звертає увагу на соціально-політичні передумови, що спричинили тенденцію звернення митців слова до художнього трактування проблеми знекорінення. Літературний критик констатує факт глобальної дезорієнтації людини ХХ століття, що спричинений негативними наслідками історичних перипетій та суспільних трансформацій: «Всі історичні процеси нашого часу ніби спеціально спрямовані на те, щоб позбавити людину ґрунту» [46, с. 62]. Технологізація суспільного життя, Жовтневий переворот у Російській імперії, складна політична ситуація в міжвоєнний період спричинили, на думку дослідника, другу хвилю еміграції українців за кордон, що, зі свого боку, лише посилило прояви комплексу «безґрунтярства». Однак, як доцільно зауважує інтелектуал, причини еміграційних процесів не звужуються до суто політичних, адже соціально-економічний вимір життя того часу також мав свій вплив на активізацію тенденції до еміграційних рухів. Масовий виїзд людей до країн Європи й Америки пояснюється низьким економічним рівнем життя, відсутністю базових життєвих потреб (як фізіологічних, так і безпекових). Тож нестача тривкого ґрунту під ногами, спричинена вищезгаданими чинниками соціально-політичного характеру, детермінувала поширення феномену «безґрунтярства».

Для людини, яка жила в період глобальних потрясінь, страх вигнання, відірваності від рідної землі, неможливості «вкорінення» на чужих землях стає одним із ключових у спектрі світовідчуттів та підсилюється боязню «...починати все, буквально все знову і знову спочатку» [46, с. 63]. І це закономірно, оскільки переміщення до чужих країн передбачає кардинальні зміни способу життя: від прийняття нової суспільно-культурної дійсності до органічного злиття з нею. Пережиття подібного досвіду часто супроводжується неоднозначними внутрішніми переживаннями й протиріччями. Тому, як доцільно зазначає кандидатка філософських наук Г. Бежнар, окреслена проблема породжує новий екзистенціальний мотив у творчій практиці письменників-емігрантів – так званий «кризовий стан “безґрунтянства”», якому притаманні втрата життєвого стимулу, внутрішня тривога, самотність та безнадія [5, с. 313].

Загалом появу поняття «безґрунтя» пов'язують з іменем українського письменника-інтелектуала Віктора Домонтовича (Петрова), оскільки проблема знекорінення знайшла своє яскраве вираження й осмислення в художніх творах автора (зокрема, є провідною в романі «Без ґрунту» та другорядною у творах «Доктор Серафікус» та «Дівчинка з ведмедиком»). Однак, перш ніж розглянути специфіку змістового наповнення цього поняття в контексті художньої творчості письменника, зосередимо свою увагу на терміні «знедійснення дійсності», що передує за часом виникнення запропонованій автором концепції безґрунтовності.

Віктор Домонтович вживав це поняття (тобто «знедійснення дійсності») на позначення своєрідності літературного процесу ХХ століття. Відомий літературний критик В. Брюховецький спробував проаналізувати означену концепцію у своїй науковій роботі під назвою «Засновок концепції «безґрунтовності» Віктора Петрова» (2019). Дослідник дійшов висновку, що під цим терміном розуміється певний естетико-художній принцип, що заснований на виході за межі літературних канонів, насамперед у зображенні реального стану речей та довколишньої дійсності. Згідно з цією концепцією, автори у своїх

художніх текстах відтворюють дещо трансформовану реальність крізь призму метафізичного осмислення. Для художнього досягнення ефекту «деформованої дійсності» (поняття запропоноване В. Брюховецьким) митці вдаються до використання нових форм зображення (замість опису очевидних для читачів зовнішніх властивостей предметів та явищ надається перевага відтворенню їх внутрішньої суті, глибинного образу), суб'єктивно-філософського осмислення буття, відтворення розщепленої реальності. Тобто можна стверджувати, що мистецтво того часу перестає «вкорінюватись» в реальність, виходить за рамки літературних догм та конструює нову дійсність, в основі якої превалюють онтологічні виміри буття.

Варто зауважити, що сутність поняття «знедійснення дійсності» дещо перегукується зі значенням феномену «безґрунтярства». Зокрема, спільність простежується на семантичному рівні, оскільки обидві концепції констатують факт розриву всіх можливих зв'язків із дійсністю (у художньо-естетичній парадигмі – як відмова від реалістичного зображення світу на користь створення метафізичної суб'єктивної дійсності, у філософсько-психологічній – як втрата життєвої, духовної опори індивідом). Така подібність концепцій дає підстави твердити, що у світоглядній парадигмі Віктора Домонтовича проблема «знекорінення» (як мистецького, так і духовного) є домінантною категорією, оскільки зумовлює специфіку його художньої творчості на основі філософських переконань про кризовий стан модерної людини.

За твердженням В. Брюховецького, однією зі специфічних рис творчої діяльності Віктора Домонтовича є «постійний акцент на “відірваності від ґрунту”», що простежується навіть у його ранніх літературознавчих працях, зокрема про Григорія Сковороду [9, с. 10]. Розглядаючи творчість останнього, прозаїк характеризує українського мандрівного філософа як особу, яка значно випереджає свій час, сповідує інакші, відмінні від суспільно визнаних цінності, та заперечує наявність у людини свого часу будь-яких містично-духовних зв'язків із землею. У науковій розвідці «Теорія “нероблення” Гр[игорія] Сковороди» Віктор Петров утверджує думку про відірваність видатного

мислителя від будь-якого ґрунту (національного, духовного, соціального) заради самопізнання, індивідуального розвитку та духовного зростання: «Розірвавши з суспільством, не почувавши себе зв'язаним жадними нормами й традиціями, не маючи під собою певного ґрунту й обов'язків, він ішов у безмежність, у вічність, у нікуди» [33, с. 296]. Полемізуючи з видатним українським вченим Дмитром Багалієм стосовно приналежності Григорія Сковороди до народників, автор статті, спираючись на основи концепції «безґрунтарства», вказує на абсолютну протилежність ідеології життя філософа, що простежується у відокремленості, відчуженості від народу та реальності загалом. Як доцільно зазначає В. Брюховецький, такий аналіз вияву проблеми «безґрунтя» на прикладі життєвої концепції Г. Сковороди свідчить про появу принципу «абсолютної автономності особи» [9, с. 10].

Поділяючи погляди Ю. Шереха щодо передумов виникнення комплексу «безґрунтарства» у вимушених емігрантів, літературна критикиня В. Агеєва зосереджує увагу на різноманітних проявах цього негативного суспільного явища в житті людей, які, попри факт перебування на рідній землі, відчують втрату духовної спорідненості з нею. Зокрема, аналізуючи один із найпоказовіших романів Віктора Домонтовича («Без ґрунту»), дослідниця виокремлює основні виміри означеної проблеми на прикладі образу Ростислава Михайловича. Найхарактернішим проявом феномену безґрунтарства вважається «...втрата поняття малої батьківщини в сенсі батьківського дому й родинного притулку» [1, с. 178]. Однією з найвагоміших причин розриву духовних, сакральних зв'язків сучасної людини з землею, на думку літературознавиці, є процеси індустріалізації, оскільки активне розгортання промислового виробництва сприяє виникненню відчуття відчуженості від первинного природного ґрунту. Іншим аспектом комплексу «безґрунтарства» є «стандартизація, омасовлення життя» [1, с. 180]. Цей вияв пояснюється жорстоким провадженням радянською владою політики тоталітаризму відносно людини. Отже, специфіка феномену «безґрунтарства» полягає в тому, що особистість може переживати втрату духовної спорідненості із батьківщиною не

лише в еміграції, коли превалюють ностальгічні, тужливі настрої, але й під час перебування на рідній землі, яка через певні причини сприймається як ворожа, незнайома.

Серед сучасних наукових розвідок, присвячених аналізу проблеми «безgruntярства», помітно вирізняється дослідження Ю. Карпець, в якому окреслено основні аспекти цього явища. Дослідниця активно послуговується лексикою психологічного спрямування («деструкція», «алієнація», «овнутренення»), що свідчить про інтерпретацію означеної проблеми на основі трансформаційних процесів у психологічних механізмах людини.

Першим та, ймовірно, найочевиднішим виявом феномену «безgruntярства» є «байдужа неукоріненість у життєвий плин, алієнація у світ внутрішнього безчасся» [24, с. 84–85]. Це своєрідна ізоляція людини у внутрішній світ, що спровокована небажанням соціальної взаємодії, відсутністю політичної стабільності. Така поведінка особи є відображенням ідеї замкненості у внутрішньому просторі як механізму самозбереження від негативного впливу навколишнього середовища. Іншою формою виявлення комплексу «безgruntярства» дослідниця називає «брак ґрунту в Ідеї, початку або кінця; протидія цілості та лінійності мислення» [24, с. 86]. Наведена думка демонструє факт втрати ґрунту на мистецькому рівні, коли художня концепція зображення дійсності зводиться до ідей антиреальності й самодостатності. Останнім виявом феномену «знекорінення», який аналізується авторкою у фокусі психоаналітики, є «відмова від овнутренення почуття та його психологізації, як прямування за бажанням» [24, с. 87]. Згідно з наведених дослідницею пояснень, така форма втрати людиною психологічної основи розуміється як неможливість адекватного внутрішнього переживання емоцій, що призводить до імпульсивних дій, рішень, які часто суперечать соціальним нормам та виходять за межі моральності. Отже, аналізований феномен розглядається авторкою в контексті психологічного виміру людського буття, що демонструє складність внутрішнього стану та суперечність відчуттів особи, яка зіштовхнулася з відірваністю від ґрунту (у загальному значенні).

На соціально-політичні передумови поширення феномену «безґрунтярства» вказує й доктор філологічних наук С. Кочерга. За словами науковиці, події Першої та Другої світових воєн, соціально-протестні рухи, тоталітарний устрій державного правління лише посилили масові переміщення українців за кордон у пошуках кращого життя [28, с. 67]. Авторка акцентує увагу на екзистенційному стані загубленості суспільства XX століття, який супроводжував людину того часу як у нестерпних умовах життя на батьківщині, так і під час вимушеного перебування поза її межами. Зокрема, аналізуючи працю «Загублена українська людина» (1954) відомого публіциста Миколи Шлемкевича, дослідниця виокремлює причини зародження явища знекорінення, серед яких помітно вирізняються передумови національного («почуття національної меншовартості») й психологічного характерів («невизначеність майбутнього, душевну спустошеність») [28, с. 67]. Сукупність цих чинників, на нашу думку, й обумовлює специфіку міграційних процесів, оскільки відсутність стабільності в переважній більшості сфер життєдіяльності людини через соціально-політичні катаклізми підштовхує індивіда до переміщення за межі рідної землі з метою самозбереження (фізичного, ментального, духовного).

Інтерпретувати основні вияви проблеми «безґрунтярства» намагався й літературознавець Ю. Барабаш. Його концепція демонструє різноаспектність досліджуваного явища та дещо співзвучна з наведеними вище положеннями науковців, оскільки пропонує розглядати проблему втрати опори на рівні соціуму, мистецтва та особистості. На думку дослідника, соціально-культурний аспект проблеми знекорінення зумовлений «кризою цивілізації», що проявляється не лише на рівні держави, але й набуває світових масштабів. Наступним ступенем зазначеної проблеми в духовно-естетичній парадигмі є «криза мистецтва», що знаходить свій вияв у протистоянні різних художніх течій та напрямів (наприклад, витіснення народництва модернізмом). Останнім виявом проблеми «безґрунтярства» з моральної точки зору, на переконання Ю. Барабаша, є «криза особистості», тобто, трансформація свідомості та внутрішнього стану людини під впливом соціально-політичного середовища

Така градація рівнів прояву феномену «безґрунтярства», як стверджує згаданий нами раніше літературний критик В. Брюховецький, хоч і заснована на принципах системності, проте потребує певного вдосконалення, зокрема в окресленні взаємозв'язку наведених положень, що, у свою чергу, демонструватиме комплексність досліджуваного явища.

Отже, проведений аналіз теоретичних засад дослідження феномену «безґрунтярства» свідчить про полімерність цього явища, що включає соціально-політичні, психологічні та художньо-естетичні аспекти його виникнення й поширення. Докладне вивчення специфіки тлумачення, чинників зародження, основних проявів проблеми знекорінення в українській науковій парадигмі дає змогу простежити, як втрата людиною ґрунту (фізичного, духовного, культурно-історичного, соціально-політичного) трансформується в загальний кризовий стан людини ХХ століття та стає одним із домінантних мотивів художнього дискурсу означеного часу.

1.2. Художня репрезентація проблеми «закоріненості» як опозиції явищу безґрунтярства

Значення поняття «закоріненість» прийнято розглядати з позицій філософської доктрини, оскільки воно безпосередньо пов'язане з вченням про основи людського буття німецького мислителя М. Гайдегера. У загальному розумінні це лексичне утворення означає наявність міцних, непорушних зв'язків між кимось або чимось. Зокрема, в академічному тлумачному словнику української мови в 20 томах зафіксовано таку дефініцію поняття «закоріненість»: «1. Який закоренився, міцно вріс корінням у землю (про рослини). 2. перен. Який закоренився (у 2 знач.) у чому-небудь; тісно, нерозривно пов'язаний з чим-небудь» [38, с. 257]. Семантично подібною у цьому контексті вважається запропонована М. Гайдегером лексема «умісцевленість», що сприймається як приналежність людини до певного фізичного, духовного чи культурного простору [2, с. 121].

Змістове наповнення категорії «закоріненості» демонструє яскраве протиставлення проаналізованому раніше феномену «безґрунтярства» та вимагає детального розгляду наукових інтерпретацій означеного поняття. Серед найґрунтовніших досліджень, присвячених з'ясуванню сутності явища «вкоріненості», виразно виокремлюються філософські концепції таких видатних європейських теоретиків як М. Гайдегера та С. Вейль.

Філософська концепція «закоріненості» М. Гайдегера, одного з найвпливовіших філософів ХХ століття, переважно заснована на етнічному принципі та передбачає самоототожнення людини з певним народом. Ця специфіка зумовлена біографічним фактом приналежності філософа до швабів – німецької спільноти, що в певні історичні періоди вимушено покидала рідні землі через неможливість забезпечення на ній необхідних умов для життя. Для цієї етнічної групи, як і для М. Гайдегера зокрема, проблема спорідненості з місцем проживання набувала особливого значення, оскільки часта зміна фізичного простору актуалізувала питання втрати національних коренів, традицій. Як зауважує доктор філософських наук А. Дахній, поняття «закоріненості» у філософській парадигмі видатного мислителя зводиться до основ невіддільності буття людини від її рідного простору, адже за свідченнями самого інтелектуала, «...філософ почував себе комфортно тільки у тому середовищі, лише серед того ландшафту (причому як природного, так і культурного), який супроводжував його дитинство, його визрівання і зростання...» [18, с. 66].

Проте, варто зосередити увагу й на тому, що концепція М. Гайдегера не обмежується винятково культурно-етнічним аспектом спорідненості людини й землі. Вона набуває виразного екзистенційного характеру, оскільки передбачає першочергову наявність у людини онтологічних зв'язків із навколишнім світом. З огляду на те, що існування індивіда не може бути ізольованим від довколишньої дійсності, тобто зумовлює контакти з природою, суспільством, культурою, формується певний простір людського буття (Dasein), який визначає автентичність життя та, на думку А. Залужної, сприяє пошуку «своєї

вкоріненості у ньому» [22, с. 4]. Отже, розглянуті філософські підвалини поняття «закоріненості» дозволяють зробити висновок про те, що цей феномен сприймається як своєрідний спосіб буття людини, характерною особливістю якого постає внутрішня єдність особи з її життєвим простором.

Особливого значення в контексті розгляду специфіки проблеми «закоріненості» відіграє філософське вчення видатної французької мислительки С. Вейль. Світоглядна концепція жінки-інтелектуалки відображає складнощі й суперечності, що виникають у духовній сфері життєдіяльності людини переважно під впливом соціально-політичних чинників. До таких духовних ускладнень філософія зараховувала проблему «вкоріненості» людини, вважаючи, що нестабільне політико-безпекове середовище того часу призвело до браку умов, які могли б задовольнити потребу індивіда в належності до певного культурного, соціального чи етнічного простору. Ці погляди поділяє й докторка філологічних наук Т. Шестопалова, стверджуючи, що політичні катаклізми, зокрема події Другої світової війни, свідком яких була С. Вейль, спричинили «необхідності відновлювати зруйновані ... фундаментальні засади людського існування», серед яких провідне місце належить налагодженню духовних зв'язків людини з рідним простором [47, с. 769].

У своїй незакінченій праці «Укорінення. Лист до клірика» авторка виокремлює основні потреби людського буття з огляду на її функціонування в соціумі та класифікує проблему вкоріненості людини як одну з найбільш вагомих, проте часто недооцінених суспільною практикою духовних потреб. С. Вейль намагалась визначити першопричини зародження в людини почуття спільності з фізичним, духовним та соціальним простором і дійшла висновку, що вкоріненість будь-якого індивіда обумовлюється загальною соціальною природою людства, яке не може існувати відокремлено та перебувати поза взаємними соціальними зв'язками: «Людина має коріння через реальну, активну та природну участь в існуванні спільноти... Це участь природна – тобто вона викликана автоматично місцем, народженням, професією, оточенням» [31, с. 470].

Особливість феномену вкоріненості, на думку доктора філософських наук Є. Малярчука, полягає в його багатовекторності, оскільки людина в процесі свого існування здатна сформувати міцні духовні зв'язки не лише з фізичним простором (найчастіше місцем свого народження), соціальним оточенням, але й культурним середовищем, домінантним складником якого є історична пам'ять. Стан суспільства, перспективи його розвитку, за концепцією С. Вейль, визначаються рівнем вкоріненості людини в навколишнє середовище (політичне, соціальне, духовне, родинне, природне тощо). Принципово важливим у досягненні збалансованого розвитку суспільства французька філософія вважала потребу в досконалому розумінні й осмисленні історичного минулого, адже лише усвідомлення руйнівних наслідків соціально-політичних катаклізмів (зокрема, світових воєн), що свого часу призвели до масового знекорінення, може убезпечити людство від подібних лихоліть у майбутньому. Тобто, відповідно до системи поглядів С. Вейль, питання духовної спорідненості з рідною землею, народом, культурою постає ключовою категорією в контексті людського буття, оскільки є визначальним «...для ідентичності окремої особи і національної спільноти» [31, с. 87].

Загалом концепт укоріненості в менталітеті українського народу наділений особливим смисловим та культурним значенням. Це передусім пов'язано зі способом мислення, віруваннями та специфікою господарської вдачі наших пращурів. Як слушно зауважує дослідник української міфології В. Войтович, «культ землі у наших предків був одним із давніх і основних» [13, с. 189]. Такий характер світоглядної свідомості українців пояснюється багатьма чинниками. По-перше, у системі міфологічних вірувань нашого етносу земля постає однією із першоелементів світобудови (поруч із повітрям, водою та вогнем), що й визначає специфіку її сприйняття як сакральної основи буття Всесвіту. По-друге, земля виступає багатозначним символом, що уособлює ідеї материнства, добра, святості, родючості. З нею пов'язана велика кількість обрядодій, пересторог та повір'їв, що сьогодні є відображенням нашої культурної та духовної спадщини. За принагідним зауваженням Л. Дорошиної,

символізм землі не зводиться виключно до образу плодотворної стихії, джерела світла й втілення жіночої енергії, він сягає значно більшої глибини, адже є ще й «...символом святої пам'яті предків», що з'єднує покоління крізь віки й визначає парадигму ціннісних орієнтацій певного етносу [20, с. 17]. Не можна залишити поза увагою й факт приналежності українців до хліборобського класу, адже саме така форма устрою господарського життя сприяла формуванню тісних фізичних та духовних зв'язків людини із землею. О. Бичков як з цього приводу стверджує наступне: «Архетип землі в українському менталітеті відповідає аграрним началам української цивілізації, господарським структурам землевлаштування, обрядово-календарним циклам сільського життя...» [8, с. 82]. Тобто спорідненість українського етносу з землею обумовлюється не лише міфологічними уявленнями суспільства, але й традиційним землеробським укладом життя, що визначив специфіку її сприйняття як основного засобу існування та джерела добробуту.

Як бачимо, образ землі у світоглядній системі українського народу багатовимірний: це й мати-годувальниця, й сакралізована стихія, що відбиває вірування наших предків, і символ культури. Дослідниці Ж. Янковська та М. Набок відзначають й інші значеннєві характеристики цього архетипу. Зокрема, згадується концепт Батьківщини, що дозволяє сприймати землю як певну місцевість, що формує почуття належності, викликає глибокий духовний зв'язок та є ідентифікатором культурної, духовної, національної ідентичності людини. Тобто це не лише географічний простір, в межах якого людина перебуває певний проміжок свого життя, але й духовний осередок, в якому закладаються основи світосприйняття, почуття національної та культурної спільності. У своїй науковій розвідці авторки також вдаються до ототожнення означеного культу з сакрального простором боротьби, зокрема, «...за свободу жити й працювати на цій землі» [51, с. 292]. Таке розуміння землі зумовлене досвідом історичних загарбань чужинцями рідних територій, тому в цьому контексті актуалізується питання захисту й відвоювання спільнотою свого сакрального простору.

Наявність в менталітеті нашого народу глибокого духовного зв'язку з рідною землею зумовила «...аналогічний культ і в літературі, який, навіть, має схильність до міфологізації, часто набуває сакрального звучання» [32, с. 169]. У літературній спадщині нашого народу простежується певна художня тенденція митців слова до відтворення специфіки ментальної спорідненості людини й землі, опису нелегких умов праці на ній тощо. У цьому тематичному спрямуванні помітно вирізняється творчість таких видатних українських письменників як Василя Стефаника, Івана Нечуя-Левицького, Івана Чендея, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Панаса Мирного, Уласа Самчука та ін. Спільність означеного мотиву у художньому доробку перелічених авторів, на думку М. Стасика, полягає в тому, що «у своїх творах письменники показали землю не тільки як вимушену необхідність, як умову матеріального існування, але і як внутрішню потребу людини» [39, с. 1]. Тобто проблема вкоріненості розглядається авторами з позицій психологічної прив'язаності героїв до рідного ґрунту, їх духовної невіддільності від землі, що сприймається як першооснова людського буття й незамінна умова гармонійного існування.

Тема землі й людини, їх духовної спорідненості є визначальною у творчому доробку талановитого українського письменника-експресіоніста Василя Стефаника. Особливістю його творів, зокрема тих, що належать до зразків малих епічних жанрів, є заглиблення у внутрішній світ персонажів, відтворення їх душевного стану, переживань. За влучним спостереженням дослідників Стефаникової творчості, у творах, що порушують проблему людини й землі, образ останньої «...тяжіє до архетипного... і пов'язаний саме з глибоким психологізмом...» [50, с. 310]. У цьому контексті помітно вирізняються психологічні новели «Сон», «Межа», «Вона – земля» та «Камінний хрест», що репрезентують проблему закоріненості селян у їх фізичний простір, осердям якого є рідний ґрунт.

Сюжет новели «Сон» розгортається навколо головного героя Третильника, що є типовим представником українського селянства, яке вимушене тяжко працювати на панських землях. Після виснажливої роботи на полі, чоловік

поринає у глибокий сон, під час якого йому уявляється процес праці на власній ниві. Автор використовує прийом сновидіння, в якому закодовує заповітну мрію всіх поневолених українців – право на вільне володіння своїми земельними наділами: «Я довго бідив по чужім полі. Але Бог мені вігодив, дай Боже так кожному. Взяв та й дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдалася...» [41, с. 123]. У свідомості героя земля, як чужа (панська), так і своя, сприймається як сакральний простір, що потребує шанобливого, відповідального ставлення та сумлінної праці, оскільки вона є основою життя, засобом існування, своєрідним захисним щитом, що «... тебе загіє, і накриє, і погодує, і честь тобі поведе» [41, с. 122]. Наявність таких тісних духовних зв'язків із рідним ґрунтом свідчить про глибоку закоріненість людини у фізичний простір, в якому вона перебуває. Попри факт усвідомлення, що ці землі не належать селянам, Третильник продовжує сумлінно виконувати свою роботу. Таке ставлення до землі дозволяє стверджувати, що для героя, як і для українського народу загалом, земля є передусім духовним стрижнем людського буття, джерелом моральної опори та символом життєвої енергії.

Мотив нерозривної єдності людини й землі відтворено й в іншій новелі Василя Стефаника, що має промовисту назву «Вона – земля». Автор порушує тему вимушеної еміграції селян, що змушені покинути рідні землі, домівки, життєві надбання з метою збереження власного життя. Письменник детально виписує зовнішні й внутрішні характеристики родини, яка мандрує українськими селами в пошуках безпечного місця перебування й зупиняється біля обійстя незнайомого селянина з проханням залишитися заночувати. Під час знайомства героїв одне з одним з'ясовується, що жінка, яка змушена була покинути рідну землю, настільки гостро відчула розрив духовних зв'язків із місцем свого життя, що втратила здатність говорити. Означена психологічна травма викликана неможливістю впливу на зовнішні події та є своєрідною негативною реакцією людської підсвідомості на втрату контролю над обставинами життя.

Задушевна розмова господаря з Данилом (герой-емігрант, що намагається врятувати свою родину від загибелі) про силу землі, її магічний вплив на життя людини, змусила «подорожувальників» усвідомити необхідність повернення до рідного краю: «Наше діло з землею; пустиш її, то пропадаєш, тримаєш її, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбиш си, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги... Не йди, Даниле, з панами та з жидами, не шукай царя, бо тобі царя не треба... Вертайти си на свою мнєконьку землю, а там буде вас Бог благословити і на шибеници...» [40, с. 5]. Василь Стефаник свідомо актуалізує проблему неможливості вкоріненості людини поза межами рідного простору, оскільки притримується думки, що лише перебуваючи на своїй землі особистість може досягнути гармонійного фізичного та духовного існування. В аналізованій новелі, на наш погляд, проблема закоріненості набуває екзистенційного звучання, адже внутрішній конфлікт, що виникає у свідомості героїв, вирішується на користь відновлення духовної єдності з рідною землею попри адекватну оцінку всіх потенційних небезпек, що можуть чекати персонажів при поверненні додому. Щодо цього дослідниці творчості письменника-новеліста слушно зауважують наступне: «Рятівна сила землі якраз і проявляє її архетипні ознаки – таємно, підсвідомо впливати на всі помисли, почуття і думки людини» [51, с. 299]. Тобто земля в означеному автором художньому вимірі постає єдиною можливою умовою збереження людської цілісності, що включає в себе як фізичні, так ментальні й емоційні аспекти життя особистості.

Психологія вкоріненості людини в рідну землю яскраво відтворена автором у новелі «Камінний хрест». Центральною ідеєю твору, як слушно зауважує О. Волокита, є глибоко закладена в ментальності українців любов до землі, до господарювання на ній. Головний герой твору Іван Дідух свідомо присвятив все своє життя важкій праці на землі, що дісталась у спадок від батька. «Горб», як Іван постійно називає свій земельний наділ, забрав у чоловіка найцінніше – здоров'я, життєві сили: «...ціле тіло мозиль, кости дрихлаві, шо заки їх рано зведеш до купи, то десіть раз йойкнем!» [40, с. 15]. Попри

ускладнення свого фізичного стану через виснажливу роботу на полі, персонаж не полишає її, адже земля приносить не лише щедрий урожай, але й душевний спокій. Майбутня розлука з рідною серцю землею та селищем викликає у душі героя песимістичні відчуття: «Люде, такий туск, такий туск, шо не памньитаю, шо си зо мнов робит!» [40, с. 15]. Емоційність опису прощання господаря з односельчанами, рідною домівкою та землею, яка була справою його всього життя, підсилюється сумними пейзажними замальовками, що у свою чергу відображають стан внутрішнього світу героя. Чоловік ніби передрікає свою своєчасну смерть на чужині, тож вирішує встановити камінний хрест на пагорбі як знак «...важкої праці, символ закоріненості, вмонтованості у рідну землю...» [32, с. 170]. Майстерно виписана автором відданість, прив'язаність героя до рідного простору розглядається як одна з найголовніших ментальних рис українців, що виражає життєво необхідну потребу індивіда в єдності зі своєю землею.

Вивчаючи художню інтерпретацію проблеми вкоріненості, не можемо лишити поза увагою найпоказовішу в окресленому тематичному спрямуванні повість «Земля» видатної української письменниці-модерністки Ольги Кобилянської. Найтісніший духовний зв'язок із землею у творі відчуває Івоніка Федорчук. Це позначено на його ставленні до господарювання, мисленні й системі життєвих цінностей, що сформувались впродовж багатьох років нелегкої праці на власному полі. Закоріненість головного героя у рідний ґрунт іноді набуває фанатичного характеру, оскільки земля сприймається персонажем як єдине покликання, сенс його буття: «Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й жадала жертви» [25, с. 27]. Івоніка разом із своєю жінкою Марійкою сподіваються виховати в синів таку ж глибоку любов до рідної землі, прищепити шанобливе, сумлінне ставлення до праці на ній. Однак, мріям героїв не судилося збутися: Михайло усвідомлює, що щасливе життя можливе й без земельного наділу, у той час як Сава розцінює землю виключно як засіб матеріального достатку й досягнення власних прагматичних цілей. Адекватне сприйняття

землі героями змінюється спотвореними уявленнями про її цінність та значення в житті людини. Такі модифікації у свідомості персонажів, зокрема у світоглядній концепції Сави, призводять до трагічних наслідків – хлопець вдається до братовбивства заради заволодіння землею. Тобто, як влучно зауважує дослідниця творчості Ольги Кобилянської, змінюється ієрархія духовних взаємин між людиною та землею: «...не людина володар землі, земля керує людиною» [36, с. 326]. Як бачимо, запропонована письменницею художня концепція закоріненості відзначається певною своєрідністю, оскільки демонструє превалювання містичних, часом емоційно гіперболізованих відчуттів у ставленні героїв до рідної землі.

Отже, аналіз філософської природи феномену «закоріненості», його специфіки вияву в ментальній практиці українців, художнього осмислення на прикладах творів вітчизняних письменників дає підстави стверджувати, що проблема духовної, ментальної спорідненості людини й землі є однією з ключових у світоглядній парадигмі нашого народу. Закоріненість сприймається як основа внутрішньої гармонії людини, її здатності ототожнювати себе з певним фізичним та культурним простором, де особливого значення набувають тісні духовні зв'язки індивіда з природним середовищем.

1.3. Утрата батьківщини як вияв проблеми безґрунтарства в українській літературній рецепції

Осмислення та художня рецепція пережитих подій певного історичного періоду – одне з основних мистецьких завдань творчих особистостей: поетів, прозаїків, художників, режисерів, архітекторів, музикантів тощо. Всі суперечності, неоднозначності, проблеми та недоліки політично-культурного, соціального чи духовного життя знаходять своє відображення у творчості митців. Проблема «безґрунтарства», що набула свого стрімкого поширення переважно в ХХ столітті, не є винятком.

Як нами зазначалося раніше, одним із найочевидніших виявів феномену «безґрунтярства» є фізична відірваність особистості від батьківщини, що може бути зумовлена як соціально-політичними чинниками (вимушена трудова еміграція, панування тоталітарних режимів, переслідування), так і особистісними причинами (криза ідентичності, національне розчарування, неможливість самореалізації). В українській літературі означена проблема набуває глибокого художнього осмислення та постає як багатовимірне явище, оскільки «...глибоко заторкує соціальну, філософську, психологічну, демографічну, економічну, політичну, культурно-історичну, морально-етичну сфери життєдіяльності людини» [44, с. 180]. Тож закономірно, що у художніх творах, присвячених проблемі «безґрунтя», письменники не просто зображають обставини, які призводять до втрати героями рідної землі, але й заглиблюються у психологію персонажів, відтворюючи всі складнощі й протиріччя їх духовного, морального та фізичного станів.

До художнього осмислення проблеми втрати батьківщини вдавалося чимало українських письменників. Серед них – ті, кому судилося пережити гіркий досвід розлуки з рідною землею особисто (Віктор Домонтович, Докія Гуменна, Євген Маланюк, Іван Багряний, Улас Самчук, Юрій Косач), а також митці, які репрезентували цю тему крізь призму історичного досвіду та власних філософсько-психологічних пошуків (Василь Стефаник, Євгенія Кононенко, Іван Франко, Ірен Роздобудько, Роман Іваничук, Степан Васильченко та ін.).

Фізична розлука з малою батьківщиною, спричинена еміграційними процесами, є найпоширенішим мотивом у контексті розгляду проблеми безґрунтярства. З цієї точки зору помітно вирізняється творчість Юрія Косача, заснована на художній інтерпретації власного досвіду вигнання. Тривале перебування за межами рідної землі, спричинене постійними політичними утисками радянської влади, позначилось не лише на тематичному спрямуванні художньої творчості автора, але й на загальному способі його життя та світосприйнятті: «Непевність, роздвоєність, хиткість були його натурою, коли хочете – його хворобою» [45, с. 477]. Тож мотиви внутрішньої дезорієнтації,

ностальгії за батьківщиною, кризи самоідентичності, пошуку опори в умовах відірваності від рідного ґрунту стали наскрізними у творчому доробку Юрія Косача.

Так, у своїй повісті «Еней та життя інших» письменник порушує «... найболючішу тему тогочасної повоєнної української еміграції – досвід поразки визвольних змагань і питання майбутніх історичних горизонтів» [34, с. 78]. Головні герої твору відчують внутрішню спустошеність через фізичне дистанціювання від рідного краю. Уже на перших сторінках твору Галочка констатує сумний факт приреченості людини ХХ століття на постійне блукання чужими землями: «...ми приречені бути *deracines* – вирваними з ґрунту, чи не так? Уперте хотіння долі, й ми нічого не порадимо, ми скоряємось – у нас не може бути батьківщини й навіть, коли б вона була, ми будемо чужі їй...» [26, с. 12]. Революційні події в радянській Україні призвели до постійних скитань містами Європи, однак герої, попри розлуку з рідною землею, лишаються вірними своїй батьківщині. У свідомості головного героя постійно зринають пророчі слова великого генія України – Тараса Шевченка: «– Немає другої України – це правильно батько Тарас...» [26, с. 19]. Зіштовхнувшись із проблемою розмивання кордонів, мовним питанням, головний герой повісті Еней дав собі обіцянку якнайшвидше повернутися до рідної домівки, однак, щоб не втратити свою ідентичність, героєві варто було стати на шлях самотництва. Довгоочікувана зустріч із рідним краєм викликала суперечливі емоції: радість від возз'єднання з малою батьківщиною та неможливість віднайдання душевного спокою: «Несподівана зустріч з краєвидом і людьми, що ввижались досі в снах, незв'язких і імливих, не давала змоги повернутись до давньої мені питоменної рівноваги» [26, с. 39]. Отже, у повісті Юрія Косача «Еней та життя інших» проблема «безґрунття» змодельована через втрату героями фізичної та духовної опори.

Подібні екзистенціальні мотиви втрати внутрішнього зв'язку з рідною землею простежуються в іншому романі Юрія Косача, що має назву «Чортівська скеля». Паралельно з розкриттям теми підпільної боротьби

українців 20-40 рр. XX ст. автор вдається до художнього сприйняття та осмислення проблеми знекорінення. Повернення Ореста Струхманчука до рідного Львова з еміграції сповнене розчарування: герой не впізнає рідного міста через господарювання на ній ворогів: «Він повертався неначебто на батьківщину, але вона була в полоні... Львів як і рідне його село – немов смутне, жалібне подзвіння після хуртовини, що прогреміла над ними... Ненависні, зловорожі жандарми; податки, каганці, в хатах біднота, із-за віконних шиб – вовчі очі» [27, с. 12–13]. Західноукраїнські землі потерпали від польської окупації, життя галичан було сповнене страху та відчаю. Однак, зневіра в душі героїв щодо відновлення української державності зникає, коли вони зіштовхуються з найменшими проявами українськості серед свого народу. Так, наприклад, почувши рідну мову в місті, яке знаходиться під протекторатом Польщі, Орест відчуває силу та незламність українців: «Але враз із тим, коли він чув молодий сміх і уривчасту рідну мову ... в ньому здіймались, як ураган-буйтур, снага до бунту і нескоренності» [27, с. 13]. Тобто, розчарованість у побаченій дійсності не примушує героїв опускати руки та ставати на шлях зневіри, а навпаки, загартовує їх духовний стержень та націлює на боротьбу за свої права та свободи. Як влучно зауважує Г. Юрчак, «відомий імператив Лесі Українки “лиш боротись – значить жить” став визначальним для героїв твору» [49, с. 353].

Не менш цікавим з точки зору дослідження проблеми розлуки з рідною землею є роман «Рівновага» Володимира Винниченка, у назві якого й закодована основна проблема твору – відсутність гармонії в житті героїв через фізичне дистанціювання від батьківщини. Відірваність героїв від звичного їм оточення, блукання чужими землями в пошуках чогось рідного призводить до певних морально-психологічних надломів у самосприйнятті: «Ось ми наприклад емігранти: видерли у нас шматок так званої душі, позбавили громадського життя, утворили порожнечу по однім боці, ми і схиляємося в інший» [12, с. 80]. Герої роману шукають тимчасового прихистку в містах Європи. Серед них – люди різного віку, роду діяльності, проте схожих

національних світоглядів, кожному з яких доводиться проходити індивідуальний шлях адаптації до нового середовища. Так, наприклад, на початку твору читач знайомиться з талановитим художником Аркадієм, який щоразу під час створення нових полотен поринає в роздуми стосовно свого становища та перспектив особистого й професійного життя на чужині. Внутрішній світ чоловіка спустошений, до того ж апатичне сприйняття навколишньої дійсності змушує героя сприймати життя як механічне існування: «Є тільки звичайна, проста ось ця нудьга в грудях. Саме почування животного голоду. Є ось цей глухий гул Парижа, а в ньому, мов загублений, хмуроскелестий острів, самотність. Більше нічого не буде» [12, с. 6]. Героям твору складно призвичаїтись до шаленого ритму паризького життя – гамірливих вулиць, безкінечного потоку автомобілів. Перед їхніми «тьмяними, байдужими очима» час від часу постають спогади про рідну Україну, її безкраї краєвиди, що яскраво контрастують із задушливою атмосферою чужого міста: «От так перенестись би на Україну, на Дніпро... Лягти в видовбаний човник на мягку пряну, запашну постіль з лугового сіна, заплющити очі й віддати всю волю ніжному колисанню старого Дніпра» [12, с. 230]. Пошуки щастя й гармонії в умовах еміграції приречені на поразку, проте для героїв роману «Рівновага» це не ототожнюється з вироком – радше слугує поштовхом для відновлення духовної опори та повернення на рідну землю.

Вагому роль у контексті художньої репрезентації проблеми втрати батьківщини відіграє оповідання «Не будіть мене» українського письменника-емігранта Миколи Понеділка. Автор не вербалізує причини, що зумовили рішення головного героя покинути рідну землю, але з контексту стає очевидним, що втеча пов'язана з воєнним лихоліттям, зокрема Другою світовою війною. Микола має все для комфортного й, здавалось би, безтурботного життя: просторе помешкання, пристойний одяг, роботу – проте матеріальна стабільність не може зарадити внутрішній дезорієнтації. Зустріч чоловіка з рідною сестрою лише збуджує ностальгічні почуття героя та підштовхує до болісного усвідомлення власного становища на чужині: «Я раб, сестро,

нікчемний... Наймит, служебник я. Ні, ні, я найупослідженіший і наймізерніший невільник» [35, с. 19]. Визнання власної непотрібності в чужому середовищі активізує внутрішню потребу героя відновити втрачені зв'язки з батьківщиною: «Хочу втекти із чужини, із міста. До свого села, свого спокою, радости і волі» [35, с. 19]. Подорож додому супроводжується яскравими спогадами з дитинства, відчуттям внутрішнього задоволення та піднесеності. Однак це повернення, як і зустріч з сестрою, є лише сновидінням, у якому втілено нестримне прагнення героя віднайти душевну рівновагу та духовний зв'язок з батьківщиною. Отже, моделюючи онейричний сюжет, письменник утверджує думку про те, що втрата рідного ґрунту під ногами є не лише фізичним, але й психологічним випробуванням для людини-емігранта.

Складність життя в еміграції художньо осмислюється й в іншому оповіданні Миколи Понеділка, зокрема «Журо ж моя, жуρο...». Автор моделює процес втрати рідної землі поступово: спочатку у найдрібніших деталях відтворює пригноблений моральний та фізичний стан життя української родини в умовах радянського режиму, потім, заглиблюючись у внутрішній світ головних персонажів, розкриває духовний вимір втрати зв'язку з рідним селищем та батьківщиною загалом. Сюжет твору зав'язується навколо сцени з написання роудиною листа сестрі, в якому оповідається про нестерпні умови буття (матеріальна скрута, брак харчів, відсутність теплового одягу), що й підштовхують героїв до думки про від'їзд із рідного дому: «Чи там у вашому Донбасі така сама власть собача? Чи може вам совети так, як нам отут, не допікають?... Як у вас там легше – телеграму бий – ми розпрощаємося з хатою і туди, до тебе, всі повтікаємо» [35, с. 156]. Трагізм описаної ситуації виявляється в тому, що лист-сповідь так ніколи й не потрапить до рук адресанта, адже викриття нищівної політики радянської влади може мати фатальні наслідки для родини. Образ чистого листа у творі є глибоко символічним, оскільки втілює колективний страх суспільства перед владою, що позбавляє останніх права голосу: «Таких листів, як мама тобі проказує, не можна відсилати... Пошлеш його й – біди-горя начувайся» [35, с. 157].

Кульмінаційним моментом в оповіданні є епізод, коли вже дорослий Микола, який тривалий час проживає далеко за межами рідної землі, отримує від рідних порожній аркуш як знак незмінності умов суспільного буття й політичного устрою. Попри прикре усвідомлення підневільного становища своєї родини головний герой все ж ностальгує за рідними серцю місцями, мальовничі краєвиди селянського простору часто зринають у пам'яті чоловіка: «Тепер тільки у снах ходжу-броджу зміючками-стежками, де навкруги крислатяться сади і розкішно виганяється аж по пояс трава шовкова» [35, с. 159]. У день свого народження, перебуваючи поміж великої кількості запрошених гостей, думки про малу батьківщину повністю затьмарюють свідомість Миколи. Описана автором атмосфера святкування видається парадоксальною: замість веселощів, піднесеного настрою у душі героя превалюють тужливі почуття, викликані одержанням порожнього листа. Попри фізичне дистанціювання, духовний зв'язок головного героя із рідною землею остаточно не втрачений, про що свідчить гостра реакція персонажа на довгоочікувану звістку від родини: «Неспогаданно мене струснуло. І стонадцять колькок шпигонуло в спину...» [35, с. 160]. Емоційне напруження героя досягає апогею та нагадує трансовий стан свідомості, коли людина втрачає зв'язок із реальністю та занурюється у світ власних переживань. Така поведінка свідчить про тонку душевну організацію персонажа та наявність глибокої, передусім, психологічної спорідненості з батьківщиною. Отже, феномен «безґрунтярства» в оповіданні Миколи Понеділка трансформується у особистісну внутрішню драму героя, що підкреслює нерозривність чуттєвої сполученості з рідною землею в умовах перебування поза її межами.

Мотив прощання з рідним краєм є провідним у новелі Степана Васильченка «На чужину». Письменник вдається до контрастного зіставлення селянських настроїв: одні категорично відмовляються покидати рідну землю, тоді як інші свідомо обирають нещасливе, проте вільне від наймитування життя далеко за межами батьківщини: «Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону...» [11, с. 112]. Процес прощання з

односельцями та батьківським домом відтворено через низку психологічно напружених епізодів: дівчина дорікає коханому за скороминущість кохання, старий Жук жаліється на долю старому ясену, а п'яний від горя чоловік передрікає власну смерть на чужині. Майстерно виписані пейзажні замальовки ніби віддзеркалюють внутрішній стан селян: «Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні...» [11, с. 111]. Автор доречно порівнює село з «напівпокинutoю пусткою», підкреслюючи цим самим не лише спустошення території, але й людських душ, що зазнали знекорінення.

Отже, проблема втрати батьківщини в українській літературній традиції зумовлює розгляд й аналіз причин цього негативного явища, а також трансформаційних особливостей особистості-емігранта. На перший план художнього зображення виходить психоемоційний стан людини, її морально-філософські протиріччя та специфіка самоідентифікації в умовах життя поза межами рідного простору.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Нестабільність соціально-політичного, духовного та психологічного життя людини періоду XX століття зумовила появу й стрімке поширення негативного феномену «безґрунтярства», що полягає в руйнуванні та втраті всіх можливих зв'язків індивіда з рідною землею. Як свідчить проведений аналіз теоретичних та художніх праць, багатовимірність окресленого явища простежується не тільки на індивідуально духовному чи фізичному рівні, але й охоплює художньо-естетичну сферу, породжуючи в мистецькій практиці мотив осмислення проблеми знекорінення. Особливого значення в цьому контексті набуває актуалізація архетипів «землі» та «дому», що в межах художнього дискурсу дозволяє авторам відтворити особливості фізичного, психоемоційного та духовного стану особистості, продемонструвати її нестримне прагнення до відновлення стабільності й налагодження втраченої спорідненості з рідним простором.

Феномен закоріненості, що за своєю суттю абсолютно протилежний проблемі безґрунтярства, покликаний відобразити наявність гармонійних, сакральних зв'язків людини з рідною землею та культурним середовищем. У межах художнього вияву це явище апелює до образів дому, ґрунту, тяжкої, проте життєдайної праці на рідній землі. У своїй сукупності вони відображають життєву потребу людини бути вкоріненою в рідний простір, відчувати ментальну єдність з місцем свого життя, що є антитетичним до стану безґрунтярства з притаманним йому концептам втрати опори та стабільності.

Художнє декодування проблеми втрати батьківщини засвідчує стійку тенденцію митців слова до психологізації цього мотиву. Письменники зосереджують увагу не стільки на зовнішніх обставинах феномену викорінення, скільки на внутрішньому стані, особливостях світовідчуттів героїв-емігрантів. Через художнє зображення індивідуальних доль персонажів, що зіштовхуються з вимушеним розривом фізичних зв'язків із рідною землею, автори створюють узагальнений образ людини-вигнанця, якому притаманні внутрішня

дезорієнтованість, ностальгічні переживання, емоційна спустошеність та невизначеність національного «я».

Отже, розгляд художнього втілення проблем закоріненості та знекорінення в опозиції дозволив простежити контрастність світовідчуттів людини, які є характерними за умов тісного взаємозв'язку з землею чи в разі втрати цієї спорідненості.

РОЗДІЛ 2

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗГРУНТЯРСТВА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ВІКТОРА ДОМОНТОВИЧА ТА РОМАНА ВОЛОДИМИРА

2.1. Декодування проблеми «безгрунтярства» як центральної в романі Віктора Домонтовича «Без ґрунту»

Своєрідність творчого доробку Віктора Домонтовича полягає у націленості автора на відтворення всієї сукупності складнощів життя людини в радянську добу. Злам культурно-історичної епохи та буття особистості в дисгармонійному середовищі – провідна тема великих прозових творів письменника (зокрема, інтелектуальних романів «Без ґрунту», «Доктор Серафікус» та «Дівчина з ведмедиком»). На фоні тотального кризового стану суспільства помітно увиразнюються концепти страху, відчаю та безнадії, які притаманні більшості персонажам художніх творінь письменника-модерніста.

Аналіз роману Віктора Домонтовича «Без ґрунту» засвідчує порушення автором низки проблем екзистенціального існування радянської людини. Слушною, на наш погляд, видається думка Ю. Ганошенка щодо винятковості цього роману з-поміж інших художніх напрацювань автора. Дослідник принагідно зауважує наступне: «Це багато в чому кульмінаційний твір для літературної творчості В. Домонтовича, це локус перехрещення тих вічних автоінтертекстуальних проблем філософського осмислення дійсності, історичної реальності, а також реальності психологічної та лінгвістичної» [16, с. 88]. Не можемо не погодитись із цією тезою, оскільки авторське осмислення специфіки радянської дійсності знайшло своє відображення в порушених проблемах соціального, духовного, культурного характерів.

Написаний в 1948 році, твір охоплює події 20–30-их років минулого століття, які в історичному контексті позначені жорстокістю політичної влади, страхом та передчуттям катастроф. Здійснюючи політику «комунізму»,

тоталітарна влада мала на меті сформувати новий тип людини, яка, розірвавши всі можливі зв'язки з минулим, підпорядковуватиме своє життя загальним суспільним цілям.

Позбавлення людини ґрунту (духовного, історично-національного, соціального, психологічного) – центральна проблема інтелектуального роману Віктора Домонтовича. Серед значної кількості майстерно виписаних автором персонажів помітно вирізняється Ростислав Михайлович – консультант Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. Саме в цьому образі простежуються основні вияви комплексу безґрунтярства. Зокрема першим проявом означеної проблеми стає відчуття втрати духовного зв'язку з місцем народження, яке виникає у свідомості головного героя під час споглядання рідного Катеринослава (зараз – Дніпро) з вагону потяга. Чоловік з глибоким сумом констатує факт домінування в сучасній людині почуття «безпритульності», яке набуло тенденційного характеру: «Сучасна людина виробила в собі звичку не мати свого кутка... Відмовилась од почуття спільноти з землею. Зреклася свідомості своєї totoжності з країною. Загубила згадку про свою спорідненість з вітчизною...» [19, с. 14]. Все це зумовлено, на думку героя, суспільними обставинами, які змушують людину займатись «бездомними мандрами».

Попри тривалу розлуку, зустріч з малою батьківщиною викликає всередині героя не відчуття душевного спокою та позитивні емоції, а навпаки – фізичний біль, який викликаний неспівпадінням бажаного й дійсного: «... і у мене в серці з'являється біль, ніби голкою щось царапнуло серце, і глуха тривога охоплює мене. Я відчуваю, що щось немов назавжди загублено і натомість не знайдено нічого» [19, с. 14]. Наслідки індустріальної революції фатальні для свідомості героя: від повноводої блакитної річки залишився «мертвотний плин нерухомої рідини», а на місці безмежного степу тепер розкинулося залізничне містечко, яке «...обернуло степ у чорне гробовище» [19, с. 15]. Духовне дистанціювання від індустріально-модернізованого міста, яке раніше вважалося рідним, змушує головного героя констатувати факт

абсолютної ментальної відірваності від рідного краю: «Я під'їжджав до міста, якого я ще не знав» [19, с. 15]. Невпізнаваність місця свого дитинства, відчуженість, несприйняття технологізованого міста – все це призводить до остаточної втрати внутрішнього зв'язку з землею та породжує в душі героя страх, тривогу, розгубленість.

Тривожні думки супроводжують Ростислава Михайловича протягом усього твору. Невизначеність, стурбованість майбутнім суспільства, передчуття неминучості майбутніх соціально-політичних катастроф спричиняють втрату психологічної стабільності. Головний герой гостро відчуває трансформацію навколишньої дійсності: «Я відчуваю внутрішню тривогу. Страх, немов у людини, що стоїть на краю безодні, охоплює мене» [19, с. 53]. Емоційне напруження іноді сягає граничного рівня та викликає в душі Ростислава передчуття смерті.

Варто зазначити, що втрата емоційно-психологічного ґрунту сприймається суспільством як вирок: у житті більше не буде нічого постійного, визначеного. Цими думками керуються люди й тоді, коли приходить час відновлювати зруйновані будинки, подвір'я, садки після фатальних наслідків революції та Першої світової війни: «Люди втратили почуття сталості. Вони звикають жити в руїнах і серед руїн, немов в чеканні на нову катастрофу, нове знищення, ще страшніше, ще згубніше за попереднє» [19, с. 55]. Як бачимо, складна суспільно-політична атмосфера, що панувала в роки першої половини ХХ століття, не могла забезпечити соціальної впевненості в найближчому майбутньому, тому концепти страху, тривоги, безнадії, тимчасовості є визначальними в романі Віктора Домонтовича.

Проявом духовного знекорінення в романі є втрата зв'язку з Богом. Політика радянського режиму, базуючись на атеїстичній ідеології, намагалася знищити будь-які прояви релігійної свідомості громадян через культивування матеріалістичних теорій. Вкорінені релігійні цінності та традиції українського суспільства більшовики жадали знищити разом із сакральними спорудами. Так, наприклад, в романі Віктора Домонтовича вирішується доля Варязької церкви,

яку хочуть перетворити на культурно-мистецький заповідник. Головний герой твору вбачає в цьому рішенні прояв зневажливого ставлення до релігійної пам'ятки та її основного призначення – спілкування з Всевишнім: «Линник будував церкву, а не експозиційні залі для виставки. Ізольоване естетичне ставлення до релігійних справ це блюзнірське заперечення їх метафізичної суті!» [19, с. 203]. Тобто, Ростислав Михайлович у своїх твердженнях лишається свідомим релігійних істин, однак, інші герої роману, такі як Іван Гуля, займаються підміною сакральних цінностей. Намагаючись зберегти мозаїки митця Линника для наступних поколінь, Гуля акцентує увагу на мистецькому значенні церкви, відкидаючи її релігійну вартість. У такий спосіб Віктор Домонтович відображає зміни релігійно-філософських цінностей суспільства, які відбувалися під впливом політичних дій радянської системи.

Відірваність від історичних коренів, усвідомлення неповноти знань про своє минуле – одна з важливих проблем роману, яка декодує загальний феномен безґрунтярства. Під час однієї з чергових розмов про розвиток України в різні історичні епохи, герої роману, зокрема Арсен Витвицький (директор Музею Мистецтв) та Ростислав Михайлович, доходять прикрого висновку про те, що радянська людина обмежена в знаннях сучасності та минулого: «Ми згодилися, що ми надто мало знаємо себе самих, які ми є нині, і ще менше знаємо себе, які ми були в минулому» [19, с. 182]. Необізнаність в питаннях історичного минулого свого народу набуває загальнонаціонального характеру та, на наш погляд, призводить до негативних наслідків, адже, користуючись невіглаством українського народу, радянська влада інтерпретувала історичні події у вигідному їй світлі та намагалася стерти українську ідентичність.

Перша чверть XX століття засвідчила ще одну важливу проблему свого часу – кризу мистецтва, що експлікується у вияв культурного знекорінення людини. Ця проблема знаходить свій відгомін у більшості прозових творах Віктора Домонтовича, але чи не найповніше вона інтерпретується автором саме в романі «Без ґрунту». Мистецтво в будь-якому його вигляді та прояві, на думку інтелектуала, «...повинно стати доктриною. Або, висловлюючись дещо

точніше: складовою частиною доктрини», однак, політичні діячі радянського режиму так не вважали, тому вдавалися до його нищення [19, с. 80]. З плином часу змінилось і ставлення митців до свого творчого призначення: реалізм, яким керувались художники та поети, витіснив досвід, уміння, знання авторів та їх майстерність художнього бачення навколишньої дійсності. Однак, найприкрішим є те, що мистецтво приречене на незмінність. Новітнє бачення мистецтва гине разом зі Степаном Линником, який у творі є виразником модерністичних ідей. Своє розуміння та призначення мистецтва Віктор Домонтович вкладає в уста головного героя – Ростислава Михайловича: «Таким повинно бути мистецтво: не тільки зовнішньо точним але й, насамперед, чесним: зображувати те, що бачить майстер, і те, що він знає. І не критись зі своїми намірами воліти, агітувати, примушувати, рухати» [19, с. 43]. Тобто, мистецтво як одна з найважливіших складових духовного життя людини покликане не лише виявляти художнє осягнення світу, але й стати вираженням нової реальності.

Зображуючи своїх героїв як активних членів тогочасного суспільства, письменник відтворює складну атмосферу життя через порушення проблем «...універсального масштабу (непевність епохи, тоталітарне суспільство, конфлікт мистецьких стилів, раціоналізація та технізація людського існування,плинність часу та відносність істини, історична пам'ять і втрата старих цінностей, катастрофічна несталість людського життя, двозначність слів і почуттів, утрачена автентичність тощо)» [17, с. 227]. Саме ці причини викликають у сфері світовідчуттів персонажів екзистенційні настрої. Оскільки всі сфери людського життя підпорядковуються партійному керівництву, зникає почуття самотності людського Я, життя набуває ознак безглуздості, невизначеності, приреченості на загибель. Ось як влучно автор описує душевний стан своїх героїв: «В середині кожного з нас прокидається тривога й страх, зникає певність. Серце в одчаї зривається й каменем падає в безодню» [19, с. 186]. Такий психологічно-моральний стан героїв є свідченням втрати

внутрішньої опори, духовної цілісності та розриву всіх зв'язків із власними життєвими орієнтирами.

Висловити своє невдоволення життям, що загнане владою в необхідні їй рамки, наважується лише один герой роману – Ростислав Михайлович. Розмірковуючи про зміни суспільного ладу, чоловік із сумом констатує факт формування та розвитку в людини «почуття ліктя», для якого є характерними відсутність права обирати свій власний шлях, обов'язковість дотримання вказівок верхівки, трансформація людини у сліпого виконавця волі влади. Відчуття гострої несправедливості породжує в душі героя внутрішній протест усталеному способу життя, який вкладено в уста Лариси Петрівни – коханої головного героя: «Почуття ліктя!.. Я не хочу ходити в жадних лавах. Я волію йти власними шляхами!» [19, с. 211]. Змінити цю ситуацію, викоринити з себе поведінку «стада», на погляд автора, допоможе лише духовне переродження людини. Однак, на нашу думку, в умовах провадження тогочасної жорстокої антигуманної радянської політики, ці сподівання виявляються даремними, оскільки система намагалась всіляко придушити будь-які прояви духовного й особистісного розвитку суспільства.

З проблемою нівелювання особистості також пов'язана складність професійного становлення людини, що можна кваліфікувати як прояв соціально-професійного безґрунтярства, оскільки внутрішня опора та впевненість людини у власних можливостях стирається під впливом зовнішніх обставин: влади, вимог часу та соціальних реалій. У творі проблема нестабільності професійного становлення яскраво простежується на прикладі образу Арсена Витвицького. Розпочинаючи свою творчу діяльність як поет-модерніст, Арсен Петрович зіштовхнувся з осудом та висміюванням своєї творчої натури. Негативна рецензія одного з критиків на першу збірку через відступ від народницьких ідей зламала молодого поета вщент: Витвицький почав рідше писати, майже зовсім перестав друкуватись, зайнявся «самокопанням», уникав літературних зустрічей, навіть припинив ідентифікувати себе як людину поетичного мистецтва. Суспільний інтерес до

творчості Витвицького витіснило забуття: «Про нього забули так, ніби він давно помер або навіть і не існував зовсім» [19, с. 166–167]. Однак, незмінним лишилось одне: Арсен Петрович продовжував знаходити розраду в мистецтві. Цього разу чоловік обрав музейну працю, яка нарешті подарувала героєві довгоочікуваний спокій. Навіть буремним революційним подіям не вдалося знищити цілковитої відданості своїй справі: «І в ці непевні, сповнені одчаю часи Арсен Петрович, захлялий, схудлий, голодний, як і всі, похитуючись од утоми й виснаження, раз-у-раз спиняючись, тягнув з напругою за собою візка, навантаженого картинами, меблями, книгами й рукописами» [19, с. 168]. Визнання та слава Арсена Петровича в цій галузі мистецтва тривали недовго. Змінена влада вимагала від чоловіка негайної перебудови експозицій у музеї, але Витвицький не міг нічого змінити, бо не розумівся на цьому. Життєві обставини знову зруйнували професійні амбіції чоловіка: «В ньому йде внутрішня боротьба. Його сповнює почуття небезпеки і там, всередині, на серці в нього лежить тягар, і він не може скинути його з себе» [19, с. 198]. Психологічний стан Арсена Петровича деформується у кризове становище екзистенційної некоріненості й розгубленості, що свідчить про внутрішнє безґрунтярство індивіда, викликане впливом соціальних, політичних та художньо-естетичних обставин епохи.

На противагу захопленості своєю працею, Віктор Домонтович виводить образ Ростислава Михайловича, який байдуже ставиться до своїх професійних зобов'язань: ігнорує листи учасників нарад, не з'являється на засіданнях Комісії, уникає будь-яких розмов про роботу. Відсторонившись від питань професійного характеру, Ростислав поринає в дитячі спогади, розмислює над складними життєвими проблемами, намагається розчинитись в атмосфері великого міста. Зовсім випадково він закохується в незнайому жінку, яка згодом викликає всередині чоловіка цілий спектр емоцій та почуттів: захоплення, кохання, ревності, піднесення. Саме через появу в житті головного героя Лариси Петрівни, чоловік змушений відкладати термінові робочі справи: «На заключному засіданні Народи я не був так само, як і на першому» [19, с. 157].

Однак, і кохання не дарує Ростиславу Михайловичу душевної стабільності, адже й воно приречене на своєрідну загибель, оскільки умови, в яких доводиться жити героям, заперечують існування щирих та справжніх почуттів. Це болісне усвідомлення приходить до головного героя з часом: «Ми зробилися стримані в вияві наших почуттів. Ми зрікаємося чутливості. Ми стверджуємо кохання, позбавлене чулості» [19, с. 213]. Отже, автор порушує ще один вимір проблеми духовного знекорінення, що виявляється у емоційній кризі особистості.

Виразного звучання в романі набуває проблема мистецтва та суспільства. Митцем, який не вписувався в канони тогочасної дійсності, вважається Степан Линник – учитель Ростислава Михайловича, автор недобудованої Варязької церкви. Будучи відлюдькуватою людиною, яка іноді справляла враження неповноцінної особи, Линник вирізнявся серед інших і своїм творчим доробком: його картинам властива похмурість, відсутність традиційних барв та тематики. Степан Линник, як представник антинародництва, тобто модерну, вважав, що мистецтво не повинно викликали жодних емоцій, а митці, у свою чергу, мають не копіювати зовнішній образ світу, а створювати натомість щось нове, намагаючись розпланувати дійсність: «Його цікавило в мистецтві не те, що вже оформилося, а те, що оформлялось, не те, що існувало, а те, що не існувало, суспільство, країна, народ, стиль не тоді, коли вони склались, а час, коли вони щойно складались... Неоформлене, початки, хаос!.. Хаос побуту, особи, мистецтва, — такий був Линник» [19, с. 84]. Керуючись думкою про розширення меж мистецтва, Линник створює архітектурний шедевр – Варязьку церкву, яка має стати символом духовного начала людства, їх моральних цінностей.

Розглядаючи славнозвісну роботу Линника, Ростислав Михайлович усвідомлює зміни, які відбулись у свідомості суспільства та вплинули на переосмислення духовних та культурних орієнтирів. Зустрівши жебрачок біля церкви, головний герой роздумує над тим, що радянській людині є чужим

почуття милосердя, а така суспільна проблема як старцювання тепер сприймається як щось зловіще.

Головною рушійною силою в процесах трансформації цінностей, на переконання Ростислава, є зміна поколінь: «Наші батьки уникали сонця, ми, навпаки, шукаємо його. Так довільно змінюються у людей уявлення про добро й зло, про корисність і шкоду, про бажане й небажане» [19, с. 145]. Проте, відчутний вплив на формування нових орієнтацій має також історична доба, атмосфера, в якій перебуває людина. Так, наприклад, радянська влада вдається до духовної руйнації суспільної свідомості, яка, у свою чергу, спричиняє культурну кризу. Попри віру оповідача в незнищенність мистецтва, Віктор Домонтович без жодних прикрашань дійсності зображує всю нищість та аморальність радянського керівництва: «...не виключена можливість, що геніальний твір Линників і зовсім перестане існувати, що його знищать, обернуть в купу руїн, з землею зрівняють» [19, с. 23]. Знищення в людині всього духовного, викорінення моральних чеснот, насадження антигуманної ідеології – ось основні завдання радянських партійних діячів, які знайшли своє художнє відображення на сторінках роману Віктора Домонтовича «Без ґрунту».

Як влучно зауважують дослідниці художньої творчості письменника-інтелектуала, виникнення комплексу безґрунтарства «...пояснюється епохою, у яку жив Ростислав Михайлович, як і Віктор Петров... Розчарованість життям, зневіра в ідеалах розуму, на яких нібито побудоване сучасне життя, зневіра в людині пояснюються часами Апокаліпсису кінця 20-х рр...» [48, с. 265]. Тобто знекоріненість, яку гостро відчують майже всі герої твору, не є їх особистою вадою чи слабкістю, оскільки першопричина цього негативного соціального феномену закладена в історичних протиріччях доби.

Отже, експлікована у художньому творі проблема знекорінення в різних її проявах найповніше відображає сутність радянської людини та атмосфери 1920-1930 рр. XX ст. Дисгармонійне та нестабільне середовище, нищівна політика радянського керівництва, Перша світова війна, голод та революційні

події наклали свій негативний відбиток на свідомості суспільства, викликавши у героїв комплекс безґрунтярства – відірваності від історично-національного, духовного, психологічного та соціального ґрунту.

2.2. Феномен втрати ґрунту в повісті Романа Володимира «Прощавай, минуле»

Воєнні лихоліття Першої та Другої світових воєн, поглиблені трагедіями масових голодоморів та утвердженням більшовицького тоталітарного режиму, спричинили глобальні, здебільшого негативні за своїм змістом, трансформації всіх сфер життя людини ХХ століття. Дестабілізація особистісного та соціального буття, породжена систематичними політичними репресіями й переслідуваннями, контролюванням та регуляцією владою приватного й громадського життя, нехтуванням правами людини, а також руйнуванням традиційних ціннісних та культурно-мистецьких засад, призвела до деформації моделей соціальних взаємодій, поширення станів екзистенційної кризи та дезорієнтації серед населення. За таких обтяжливих умов життя у свідомості великої кількості громадян активізувалася потреба в самозбереженні, досягнення якої виявилось можливим лише через пошук стабільних та безпечних середовищ існування поза межами рідного простору.

Варто зауважити, що еміграція стала не лише засобом збереження життя, але й спробою відновлення психологічної рівноваги мільйонів людей, можливістю повернення власної ідентичності. Тобто пожвавлення міграційних процесів, спричинених соціально-політичними катаклізмами ХХ століття, стало наслідком своєрідної реакції людства на критичні умови існування, що обмежували її фізичне, духовне, соціальне та психологічне зростання.

Закономірним, зокрема, є й те, що феномен вимушеної еміграції, як однієї із наймасштабніших соціально-гуманітарних проблем людства, став предметом художнього зображення й осмислення в літературі. Трагічний досвід прощання з рідним краєм, складні процеси фізичної, психологічної, соціальної адаптації

особистості до нового середовища, ностальгічні переживання, почуття внутрішнього роздвоєння стали домінантними мотивами творчості багатьох українських письменників, що жили та активно творили в часи суспільно-політичних негараздів означеного періоду. Найбільш реалістично відтворити умови життя в еміграції, на нашу думку, вдалось представникам української діаспори, для яких тема життя на чужині була не лише простором для художніх роздумів, але й виявом власного досвіду.

Одним із таких авторів є Кухар Роман (псевдонім – Р. Володимир) – український прозаїк, поет, літературознавець, який більшу половину свого життя (точніше – 56 років) прожив в еміграції. Творчий доробок митця комплексно відображає специфіку досвіду перебування індивіда в чужому культурно-соціальному та фізичному середовищі. Зокрема, окреслена тематика є провідною для таких повістей письменника як «Прощавай, минуле!» (1977), «Манівцями» (1989), «Поцейбіч борсань» (1996). За доречними спостереженнями багатьох дослідників, творча спадщина Романа Володимира досі є недооціненою та малодослідженою, оскільки «...більшість творів залишаються на маргінесі українського літературознавства» [37, с. 201]. До художніх напрацювань автора, що потребують читацької та літературної уваги, зокрема, належить й повість «Прощавай, минуле!», з якою Роман Володимир дебютував як прозаїк.

У передмові до свого твору письменник принагідно зауважує, що персонажі, події та просторові контексти є результатом його художньої уяви, проте сама ж повість заснована на принципах реалістичного відтворення дійсності, оскільки «...віддзеркалює правду життя, сприйняту авторовою свідомістю» [14, с. 7]. Центральним персонажем повісті, від імені якого й ведеться оповідь, є вчитель-емігрант Корнило Сагайдак. Нестерпні умови життя на батьківщині, зумовлені нищівним характером подій Другої світової війни, змусили чоловіка покинути рідну землю та шукати прихисток серед чужих країн. Життєва потреба персонажа, як і більшості людей того часу, у безпечному й відносно стабільному соціально-психологічному існуванні зумовила

необхідність постійних переміщень закордонними містами: «Близнюк усіх тих міст, що їх досі пройшов на своїх похрещених мандрівних шляхах. Скільки їх було! Все в них те саме» [14, с. 49]. Однак зміна географічних просторів не може задовольнити найголовнішого бажання героя – відчувати внутрішній спокій та досягнути ясності розуму, що «страждає» від постійних нав'язливих думок про рідний край та народ, стан їхнього буття в умовах панування більшовизму. Корнило не може вкоренитися ні в одному з міст свого тимчасового перебування, оскільки його духовна й моральна сутності пов'язані лише з батьківщиною та її соціокультурними цінностями.

Варто зауважити, що твір майже позбавлений подієвості, оскільки в центрі композиції – роздуми та переживання головного героя, спогади про юнацькі роки та участь у національно-визвольних змаганнях, а також відображення змін психологічних станів чоловіка. Така своєрідність сюжетної побудови твору зумовлює жанровий розгляд останнього як зразка «психологічного репортажу», для якого характерними є деталізація емоційних проявів героя, рефлексивність, суб'єктивність оповіді, актуалізація спогадів та внутрішніх монологів персонажа. На нашу думку, це свідоме художнє рішення автора, оскільки лише така організація тексту дозволяє максимально точно й повно передати психологічні особливості стану, емоційні переживання та світовідчуття героя-емігранта.

Про життя головного героя читач дізнається з його хаотичних ретроспекцій, що допомагають зрозуміти першопричини певних дій, рішень та специфіку загального світобачення персонажа. Ключову роль у становленні Корнила як чоловіка відіграли дві жінки, подружнє життя з якими через певні обставини тривало доволі короткий проміжок часу. Першою з них була Зоя – вродлива, енергійна, епатажна жінка-акторка, з якою герой знайомиться під час роботи в театрі. Саме на ґрунті їх акторської взаємодії зароджуються, як здавалося Корнилові, щирі почуття кохання. Проте з часом, зовсім неочікувано для головного героя, почала проявлятися істинна сутність жінки: у її ціннісних орієнтаціях матеріальні блага домінували над духовними, мистецтво жінка

розцінювала як засіб збагачення та кар'єрного зростання, а прагнення до одруження було зумовлене бажанням досягнення особистих прагматичних цілей: «З очей нагло спала полуда, Корнило прозрів – це вже не та сама Зоєчка; нотка душі, що їх досі єднала, безповоротно обірвалась» [14, с. 29]. Така різка трансформація поведінкових моделей жінки та її моральної свідомості суттєво вплинула на психологічний стан і світогляд чоловіка: вона похитнула його довіру до жінок, спричинила глибоке розчарування в можливості віднайдення гідної супутниці життя та поставила під сумнів факт існування людей із високими духовними пориваннями.

Проте наступній жінці, яка за несподіваних обставин з'явилася в житті головного героя, усе ж вдалося переконати Корнила в щирості людських взаємин і почуттів, гармонійності поєднання духовних цінностей із буденністю життя та реальними життєвими потребами. Зустріч головного героя із майбутньою дружиною Амалією автор відтворює з особливою емоційною виразністю та теплотою: «В сірині чужини заясніла несподівано живою зіркою його Амалія й освітила йому ненадійні й похмарені обрії. Серед повсякчасних буднів потрапив на дівочу істоту, що вірила в безсмертність душі, ... ненавиділа людської підлости й росла тендітною рослиною в різкому підсонні хижого довкілля» [14, с. 51]. Корнило відчував сильну духовну спорідненість з Амалією, оскільки жінка сповідувала схожі цінності, їх інтереси й захоплення доповнювали особистості одне одного, а погляди на зловіщі й неминучі катастрофи майбутнього збігалися в прагненні зберегти людяність та моральну сталість попри будь-які зовнішні загрози. Досвід багаторічного щасливого подружнього життя нівелювала духовна деградація жінки, спричинена трансформаційними процесами світу, що характеризувався зростанням жорстокості, нестабільності та загрозливості навколишньої дійсності. Нова реальність настільки вражає свідомість героїні, що перетворює її з морально стійкої особи з високими духовними надбаннями на внутрішньо дезорієнтованого та емоційно нестабільного індивіда, для якого пріоритетного характеру набувають виключно матеріальні блага: «Проміняла ти, Амаліє,

злагоду нетлінного висотного життя на постійне шамотання за матеріальною здобиччю, й утратила здоровий ґрунт існування, загубила найосновніше – мир душі» [14, с. 51]. Корнило не здатен продовжувати спільне життя з жінкою, яка зреклася своїх принципів, тож він знову повертається до самотнього існування, спрямовуючи всю увагу на внутрішню самоорганізацію, духовне самовдосконалення та переосмислення свого життя.

Безуспішний досвід подружніх взаємин є найменшим розчаруванням на тлі загальної нестабільної атмосфери життя головного героя. Корнило свідомо полишає рідну землю, оскільки вважає, що лише поза її межами зможе віднайти внутрішній баланс, реалізувати власні плани та амбіції, досягти власної духовної та моральної зрілості та природно інтегруватися в нове культурне середовище. Однак реалії життя в еміграції не співпадають з очікуваннями Корнила: головний герой відразу зіштовхується з труднощами в питаннях працевлаштування, з прикрістю засвідчує чоловік й те, як високе призначення мистецтва зводиться до буденних цілей та соціально-прагматичних інтересів, у якому немає місця духовному збагаченню, вражає свідомість персонажа й рівень технологізації міст, що витісняє природне середовище, зменшуючи тим самим простір для духовного розвитку та гармонійного існування: «Мистецтво підміняли поплатним товаром, ідею й дійсність на хитливих засновках оперши...» [14, с. 27]; «Куди в вас ділась любов до природи й меншого брата...?» [14, с. 13]; «Жахні висліди зловжитих свобод – неймовірні злочини сучасности, все нові захворюння й налоги, трагічне відмирання природніх проявів життя, гуманних відрухів у людських спільнотах. Ну, що ж, забажалось тобі чужини?» [14, с. 37].

Задушлива атмосфера міста, у якому перебуває головний герой, має помітний вплив на його фізичний та психоемоційний стан, викликаючи в чоловіка почуття дискомфорту та обмеженості. Місцем духовної сили та наповненості для Корнила стає відвідування степу, який лишається незайманим людською діяльністю і зберігає свою природну цілісність: «Вибереться, як завжди при такій нагоді, в далину ненадпочатої степової цілини. Ще тільки там,

на свіжій, баскій спині нескореної природи, оддалік важких, навісних задихів міста, його затиску й нав'язливості, почуває себе дома, здоровиться йому» [14, с. 34]. Саме під час перебування чоловіка серед спокою неосяжного степу актуалізуються спогади героя про рідний край, родину та друзів. Це можна пояснити психологічним механізмом образного запам'ятовування певних зовнішніх виявів, тобто у нашому випадку – ландшафту, що сприймається героєм як характерний для рідного середовища. Герой усвідомлює, що минуле, яке він намагався відкинути, розпочавши нове життя далеко за межами своєї малої батьківщини, постійно реактивується з новою силою: «Від того не втечеш. Ані від свого приземного клигання в минулому. Витягає за тобою минувшина хапкі рамена, переймаєш уже пожадне і дихання, ось-ось рознесе знову тебе» [14, с. 37].

Автор акцентує увагу на міцній духовній залежності Корнила від рідного краю: думки, переживання, образи, що пов'язані з домом, не залишають його свідомості навіть під час сну. Герой із сумом пригадує свої юнацькі роки, коли він був «беручий..., непосидючий, загонистий...» [14, с. 15] та разом зі своїми однодумцями переймався ідеями національного визволення. Як і значна частина його ровесників, він прагнув безпосередньої участі в боротьбі за рідну землю, свободу свого народу та утвердження його ціннісних соціально-політичних прагнень. Спогади про полеглих товаришів, що загинули у вирі воєнних подій, пробуджують у героя сум і внутрішній спротив жорстоким історичним конфліктам. Аналізуючи реалії сучасного розвитку світу, він ставить під сумнів доцільність самопожертви. У душі Корнила назріває внутрішній конфлікт, викликаний спогадами про неоднозначний воєнний час. З одного боку, чоловік картає себе за те, що не поповнив лав війська, уникав відкритого протистояння, переховуючись у схованках, у той час як його побратими віддавали життя за спільну національну ідею: «А чи насправді мав ти право рятуватись, оминати хресний шлях тисячів безіменних, коли стільки їх на нього безпам'ятно ступали, на власну безпеку не оглядались, віддаючи своєму безсмертному ідеалові останню мірку посвяти?» [14, с. 15]. З іншого боку, Корнило

усвідомлює, що саме виваженість, кмітливість і адекватність оцінювання ситуації, а не сліпа віра в ідею, дозволили йому залишитись живим. Таке протистояння думок приводить головного героя до моральної дилеми: чи варто розцінювати уникнення прямої залученості до військової справи як прояв слабкості духу чи, навпаки, вважати особливості своєї поведінки інстинктивним механізмом самозбереження, що властиве кожній живій особі? Роман Володимир, на наш погляд, свідомо уникає відповіді на означене питання, адже прагне не пошуку істини, а висвітлення всієї складності й суперечливості внутрішнього світу свого героя.

Складнощі життя в еміграції позначаються також на самоцінності героя. Корнило повністю зневіряється у власній значущості для цього світу. Тривога в душі героя викликана також глибоким страхом неможливості вкорінення та віднайдення стабільної опори, яка могла б забезпечити відчуття впевненості в найближчому майбутньому: «Підеш, Корниле, звідсіль, як і прийшов – з безвістей сутінків у непевність днів, ніхто не привітав тебе із приходом, ніхто й не пожалкує з відходом. Ніде не загриєш довше місця, не запустиш на тривале коріння» [14, с. 10]. Додатково герой приходить до переконання, що суспільство, у якому він живе, приречене на тривале страждання та духовну деградацію, що лише посилює його екзистенційне відчуження та втрату внутрішньої опори: «... А духовний світ людини завжди біднішає, дух її втрачає все більшу чистоту, повагу й гідність, і люди, замість змагати до світлих висот буття, запускаються в низини, нидіють там, а то провалюються у прірву» [14, с. 10]. Такі умовиводи героя пов'язані, насамперед, із складною політичною ситуацією, що склалася в епоху XX століття та позначилась безперервним характером зародження соціально-політичних катаклізмів, зокрема світових воєн, геноцидів, голодоморів, панувань тоталітарних режимів у міжвоєнні періоди. Ці гуманітарні катастрофи, що за своєю суттю є антигуманними, через масштаб насильства та жорстокості спричинили знецінення базових моральних і етичних чеснот людства. Саме це прикре усвідомлення й породжує в душі головного персонажа почуття зневіри в одуховлення людського життя.

Переломним моментом у сюжетно-настрій організації повісті вважаємо активізацію внутрішньої потреби героя у возз'єднанні з рідним простором. В одну з чергових безсонних ночей Корнило переживає момент глибинного прозріння: чоловік усвідомлює необхідність відновлення контактів із родиною, зокрема з сестрою: «Щось особливе не давало йому спокою... Аж ось і це дійшло до його свідомости. Мусить побачити свою віки не бачену сестричку. Теж, хоч на якусь Антеєву мить, треба йому зачепитись об рідну землю, за всяку ціну» [14, с. 55–56]. Герой був впевнений, що ця подорож додасть йому життєвої наснаги, допоможе відновити психологічну рівновагу та стане гарною нагодою для впорядкування думок.

Опис автором приїзду Корнила до рідного краю вирізняється не лише художньою довершеністю, що проявляється в майстерно виписаних пейзажах та локальних топосах рідного простору, але й характеризується високим рівнем емоційної забарвленості: знайомі вулиці й місцеві реалії пробуджують у свідомості героя ряд теплих дитячих спогадів, а також створюють відчуття фізичної присутності батьків. Однак, відразу ж викликає занепокоєння головного героя тим, що в мимовільному спостереженні за довкіллям він помічає зміни в мовній практиці населення, зокрема відзначає наявність впливів мови панівної адміністративної верхівки. Лише нижчі верстви мешканців, за переконанням Корнила, зберігають мовну ідентичність та проявляють виразне ціннісне ставлення: «Єдині, що своєї мови не цураються – це сердешні прибіральниці, що мабуть іншої, за чорною роботою змалку, і не вивчили» [14, с. 57]. Проходячи повз рідну школу разом із Семеном – чоловіком сестри, персонаж стає свідком розмови дітей, що також «...по-чужому гуторять...» та не вбачають в цьому жодних проявів зневаги до рідного слова [14, с. 59]. Семен з прикрістю констатує факт вимушеної зміни парадигми виховання, аргументуючи це тим, що панівна влада здійснює контроль над усіма сферами, зокрема й мовною, та застосовує відповідні регулятивні механізми. Такі трансформації соціального укладу життя, спричинені домінуванням більшовицької ідеології та її цілеспрямованою політикою стримування

культурного українського розвитку, пригнічують головного героя та провокують у його внутрішньому світі гостру реакцію спротиву подібним процесам. Перед очима Корнила розгортаються панорамні картини «нової» реальності: місто активно забудовується, вулиці переповнені транспортом, люди, обтяжені щоденними турботами, квапливо рухаються у власних справах, ніби втрачаючи зв'язок з довкіллям. Цей ритмізований, галасливий та знеособлений простір контрастує з традиційним для свідомості героя станом існування рідного міста, для якого характерними були впорядкованість, спокій та духовна сталість. Саме тому побачені зміни не лише посилюють внутрішню тривогу Корнила, але й обумовлюють відчуття відчуженості від рідного простору: «Місто рідне – не своє» [14, с. 59].

Відволіктися від сумних думок та глибокого розчарування спостереженням допомагає Корнилові довгоочікувана зустріч із рідною сестрою Орисею: «Він же тільки щільно горнув свою рідненьку до себе й довго не знаходив слів» [14, с. 60]. Три дні перебування Корнила в затишному родинному середовищі минули швидко, і настав час повертатися до далеких чужих земель. Спостерігаючи востаннє за просторами рідного міста, головний герой підсумовує остаточну втрату спорідненості з ним: «За димарями, перекинутими мостами, фабричними спорудами й масивами будівель передмістя, ховалось ув обрійній млі його місто. Його й не його. Коли ж насправді було воно рідним? Ані за “моцарствою”, ані тим паче за „єдиної, неділимої”, сьогоденням» [14, с. 65]. Розчарований побаченням, Корнило сідає в літак, що прямує до далекої Америки, та осмислює незворотність соціально-політичної ситуації на рідній землі. Такі узагальнення зумовлюють у головного героя прагнення остаточно розірвати духовні зв'язки з батьківщиною та дистанціюватися від минулого. Корнило з помітним полегшенням промовляє: «Прощай, обтяжене провинами, але спокутане минуле!», і тим самим ніби маніфестує початок нового життєвого етапу [14, с. 72].

Отже, у своїй повісті Роман Володимир моделює образ героя-емігранта, для якого первинна духовна закоріненість у рідний простір, збережена навіть у

період фізичної дистанційованості від батьківщини, поступово трансформується у стан знекоріненості під впливом політично зумовлених змін у рідному середовищі.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

Дисгармонійність, беззмістовність, відчуття приреченості, нестабільність в усіх її проявах – характерні ознаки суспільного життя українців у часи панування радянської влади. Таким же асбурдним Віктор Домонтович створює художній світ свого роману «Без ґрунту». Під однією обкладинкою авторові вдалося зібрати всі негативні прояви політичної влади радянської системи щодо українського народу. Центральною проблемою твору стає тотальне безґрунтя людини, що осмислюється письменником у різних площинах: національній, духовній, соціальній, моральній. Намагання радянського керівництва стерти в українців їх ідентичність через зміни в духовній та соціальній сферах життя призвели до проявів екзистенціальної кризи героїв твору: відчуження, замкненість, знеособлення, відчуття тривоги та страху перед невідомістю, усвідомлення абсурдності існування, переживання психологічних дисонансів. Загалом атмосфера роману, створена Віктором Домонтовичем, повністю відтворює трагічність та складність життя радянської людини в умовах тоталітаризму.

На подібному політичному ґрунті Роман Володимир у своїй повісті «Прощавай, минуле» конструює складний психологічний тип емігранта, внутрішня цілісність якого руйнується не через факт фізичного дистанціювання від рідного простору, а через неможливість його прийняття в модифікованому вигляді. Специфіка створеного автором художнього образу полягає в постійному протиборстві його пам'яті та реальності, духовної потреби відчувати спорідненість із батьківщиною та неможливістю вкорінитися поза її межами. Проблема безґрунтарства у творі експлікується, передусім, через поступову втрату внутрішніх опор героя: зневіра в людях, розмивання історичної пам'яті, знецінення національно-культурних сенсів та відчуженість від батьківщини як вияв прагнення до духовного зростання. Комплекс знекорінення, яким наділений головний герой, визначає трагізм його особистості та постає як одна з ключових екзистенційних проблем твору.

РОЗДІЛ 3

СВОЄРІДНІСТЬ СУЧАСНОГО ВИМІРУ ПРОБЛЕМИ «БЕЗГРУНТЯРСТВА» В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

3.1. Психологія вимушеної еміграції в романі Євгенії Кузнєцової «Драбина»

Суперечності суспільно-політичного життя завжди перебували в центрі уваги митців слова та ставали об'єктом художнього зображення й осмислення. І це закономірно, оскільки висвітлення актуальних проблем, на нашу думку, сприяє не лише фіксації драматичних подій певної епохи, але й стає своєрідною спробою аналізу причинно-наслідкових зв'язків соціальних процесів чи явищ. Повномасштабне вторгнення росії на територію України ознаменувало новий відлік не лише в історії нашої країни, але й в художній літературі, породивши цілий пласт нових та вартісних творів, що відображають реальний стан життя українського народу в умовах жорстокого збройного протистояння.

Сьогодні дедалі більше сучасних вітчизняних авторів у своєму творчому доробку порушують болючі, проте актуальні проблеми воєнного часу, серед яких чільне місце належить питанню вимушеної еміграції як одному із можливих способів збереження людського життя в обставинах збройного конфлікту. Однією із тих, хто вдався до художньої інтерпретації цього негативного явища, зокрема, є талановита українська письменниця й перекладачка Євгенія Кузнєцова. Серед значної кількості її мистецько довершених творів нашу дослідницьку увагу привертає роман «Драбина», що вийшов друком у 2023 році та відразу став переможцем Літературної премії «Книга року ВВС – 2023». Порушена авторкою проблема біженства заслуговує детального аналізу, адже в контексті розгляду проблеми безгрунтярства цей мотив постає одним із найвиразніших проявів викоріненості індивіда зі

звичного йому оточення з метою пошуку безпечного місця для тимчасового перебування та відновлення психологічно-емоційної опори.

У передмові до твору Євгенія Кузнецова стисло окреслює сюжетну лінію роману та вербалізує причину переїзду великочисельної родини до закордонного помешкання Толіка. Події повномасштабного вторгнення змусили персонажів кинути напризволяще все, що накопичувалося роками, та вирушити в невідомість, аби зберегти найцінніше – життя. Основні пригоди роману відбуваються в будинку головного героя Толіка, який, здається, тільки почав отримувати справжнє задоволення від самотійного життя, позбавленого постійного нагляду надокучливої матері. Однак непідвладні героям обставини політичного характеру збирають родину до купи та стають своєрідним психологічним випробуванням для кожного.

Уже з перших сторінок роману читач знайомиться з родиною емігрантів. Це мама Толіка, двоюрідна тітка, яку всі звать Григорівною, одноногий дядько Анатолій Степанович та сестра Іруся з подругою Поліною. На початку твору взаємодія цих персонажів позначена постійним роздратуванням та напруженістю, оскільки ніхто «...не міг собі уявити такого життя у такій страшній комбінації» [29, с. 10]. Проте з часом кожен із героїв намагається налагодити доброзичливі стосунки. Своєрідним психологічним містком, що непомітно з'єднує персонажів та сприяє їх примиренню, стають трагічні новини з рідного дому. Попри факт фізичного дистанціювання від батьківщини герої залишаються духовно й ментально спорідненими з рідним простором. Це простежується в їхніх думках, міжособистісних розмовах, переживаннях: «...кожен ракетний удар комусь із дому відгукувався чимось знайомим, пекучим, рідним» [29, с. 30]. До прикладу, Ірусиним щоденним ритуалом була перевірка чисельності вбитих українськими військовими росіян, тоді як Поліна постійно відслідковувала оперативні новини з фронту та намагалася контролювати безпекову ситуацію серед цивільного населення. Такий стиль життя героїв свідчить про усвідомлену потребу збереження емоційного зв'язку з рідним краєм.

Загалом психологічний стан героїв роману позначений неоднорідністю. Найбільш вразливою до сприйняття військових подій та усвідомлення факту вимушеної еміграції є Поліна. За влучним спостереженням Толіка, тільки вона «не привезла з собою багажу минулого... Хіба свої бездонні темні очі й коробку з антидепресантами» [29, с. 10]. Читачеві впадає у вічі те, як дівчина складно переживає розлуку з домом (навіть вживає антидепресанти для врівноваження свого психологічного та емоційного стану), проте в питаннях політично-патріотичного характеру вона демонструє принциповість і непохитність свого характеру. Показовим у цьому контексті, зокрема, є діалог Поліни з Анатолієм Степановичем на тему сім'ї. Дівчина усвідомлено називає себе круглою сиротою, оскільки не підтримує, навіть більше, засуджує рішення матері залишитись жити й викладати в окупованому Криму. Щоб відволіктися від нав'язливих думок та ностальгічних переживань, Поліна займає себе різними побутовими заняттями, у яких знаходить тимчасову розраду. Одним із таких способів «самоспасіння» стає щоденна процедура відвідування місцевого базару та закупівлі різноманітних продуктів харчування, зокрема фруктів. У цьому процесі героїня вбачає щось більш глибоке й цінніше, ніж просто ходіння по крамницям. Зокрема, таку активність дівчина розцінювала як своєрідну терапевтичну техніку зцілення й відновлення ясності мислення: «Я коли несу у спеку ці фрукти, – продовжила вона, – почуваюсь живою» [29, с. 32]. Поліна хоч частково й освоїлась на новому місці, проте з нетерпінням чекала слушної нагоди, щоб повернутися додому. У розмові з Толіком дівчина постійно акцентує увагу на своєму тимчасовому перебуванні в його будинку: «Ти не переймайся, я скоро поїду, хай тільки стрілять хоч трохи перестануть» [29, с. 33]. Прагнення якомога скоріше повернутися додому з часом лише підсилювалося. Дівчина жадає закоріненості в рідній землі, ось як вона уявляє повернення до бабусиної хатини в Херсонській області: «...поїду туди, проведу собі інтернет і не вилізатиму з власного двору, коріння пущу аж до магми в ядрі землі, і хрін мене звідти хто витягне» [29, с. 50].

Проте, варто зауважити, що не лише Поліна потребує відновлення фізичного й духовного контакту з рідним простором для досягнення душевної гармонії та злагодженого життя. Інші персонажі роману також марять думками про найскоріше повернення на малу батьківщину, однак адекватність сприйняття воєнної ситуації попереджає поспішні дії та помисли героїв.

Першим психологічним надломом для свідомості героїв та напруженим сюжетним поворотом стає звістка про загибель на фронті племінника Григорівни Славка. Авторка майстерно відтворює фізичний стан тітки в момент повідомлення про втрату: «...Цього разу Григорівна раптом змовкла, поклала руку на підвіконня, наче намагаючись обпертись, але сили в руці не було. Вона мовчки почала осідати вниз...» [29, с. 52]. Після цього сюжетного повороту психологічний стан персонажів зазнав ще більшого руйнування. Смуток, безпорадність, підвищена тривожність, ностальгічні думки, що характерні для світовідчуттів знекоріненої особи, стали домінантними в емоційному спектрі життів героїв твору.

Атмосфера в будинку Толіка час від часу змінювалася в позитивний бік, проте ніколи не досягала гармонійного психологічного рівня. Герої віддано займалися самоціленням і в кожного з них були свої методи. Так, наприклад, Анатолій Степанович знаходить розраду в грі в пінбон, Григорівна відновлює свій емоційний баланс у процесі роботи з землею, зокрема під час висаджування помідорів у дворі будинку, мама ж Толіка занурюється в хатні справи, аби уникнути песимістичних думок про дім, війну та загальний стан речей навколо. Певні зміни в самосприйнятті, світовідчуттях та внутрішньому світі торкаються й головного героя Толіка. На початку твору Євгенія Кузнецова зображує чоловіка як максимально відсторонену від влиття в перебіг сучасних подій особу, для якого найбільшою проблемою життя є поділ побуту з родичами-втікачами. Проте з часом вчинки й думки героя засвідчують духовне зростання його особистості: у чоловіка помітно активізуються національно-патріотичні почуття, пробуджується відповідальність та дбайливе ставлення до «прихищених» членів родини, загострюється усвідомлення

несправедливості розділених реалій: «Толік все частіше... ловив себе на думці, що всі довколишні люди його вибішують просто через те, що у них все добре...» [29, с. 79]; «Толік думав про ракети, снаряди, вибухи, тіла, про те, як вся країна прокинулась у війні, і Рауль розчинявся на тлі його благополучної вулиці, барів, гомону...» [29, с. 42]; «Толік вперше за час війни вийшов у місто і дивився на людей із якимось нерозумінням: ні в кого з них немає вдома родичів із розваленими хатами, ніхто не боїться заглядати в телефон» [29, с. 41]. Такі трансформаційні процеси внутрішнього стану особистості, на нашу думку, зумовлені природою війни, адже попри руйнівні наслідки, які вона лишає після себе, усе ж збройна агресія актуалізує в людях гуманні почуття любові, взаєморозуміння, співпереживання та сприяє їх активному прояву.

Яскраво вираженими ностальгічними переживаннями за Україною, рідним домом характеризується світовідчуттєвий простір ще однієї героїні твору – матері Толіка. Жінка намагається створювати та підтримувати позитивну атмосферу в родині, допомагає Григорівні впоратися з усвідомленням і прийняттям втрати племінника, проте сама дедалі частіше поринає в спогади та роздуми про дорогі її серцю місця: «Толік і так бачив, що мама вечорами плаче...» [29, с. 30]; «Ми вже з тобою не доживемо до того, щоб пройти тими стежками, – казала приречено мама» [29, с. 93]. Здається, навіть найпримітивніші побутові теми й ситуації стають каталізатором пригніченого стану жінки й туги за втраченим через війну життя. Наприклад, коли жінку разом із усією сім'єю біженців запрошують на благодійну вечірку, організовану Толіковим знайомим, і вона починає обирати вбрання на цю подію, у її свідомості зринають спогади про досвід перетинання кордону, тяжку фізичну й моральну втому від довгого переїзду, неможливість зібрати необхідні речі для відносно комфортного життя за межами дому. Загалом моментів, що змушують героїню невідомо повертатися до думок про узвичаєний життєвий простір на батьківщині, у романі досить велика кількість. Наприклад, під час однієї з чергових розмов на тему господарських справ, зокрема висадження квітів, героїня настільки переймається порушеною темою, що мимоволі поринає в

думки про залишене в Україні життя: «І мама згадувала свою чашечку, де вона стояла, думала про те, коли востаннє її брала до рук... І мама згадувала не тільки покривало, а й вікно у двір зі спальні і сонячні плямки від виноградної лози на землі...» [29, с. 219].

Авторка ж своєю чергою свідомо заглиблюється у психологію персонажів, відтворюючи найдрібніші деталі їх внутрішнього світу та загальної специфіки художнього мотиву вимушеної еміграції. Як слушно зауважує Т. Белімова, «Євгенія Кузнецова у Драбині подає соціально-психологічний зріз, у якому оприявнюються головні прикмети біженської свідомості: і травма вимушеного переміщення, і болісне розмивання кордонів ідентичності, і комплекс вцілілого, і не менш значуще бажання повернутися додому» [7, с. 94].

Дещо суперечливим з огляду на наявність духовної спорідненості людини й рідної землі виявляється художній образ Григорівни. Жінка переймається фактом розлуки з батьківщиною, болісно переживає втрату рідної людини на фронті, підтримує постійний зв'язок зі своєю «агентурною мережею» – подругами, що знаходяться в межах України та доповідають про поточний стан справ, проте підсвідомо героїня вже відмовилась від можливості повернення до рідного дому: «Григорівна ридала, виплакуючи усі свої жалі й печалі, тугу за домом, якого для неї більш не було. Вона звільняла місце під нове життя...» [29, с. 272]. Її думки, слова, дії в деяких моментах позбавлені логіки, оскільки суперечать одне одному. Ймовірно, така специфіка мислення людини визначена загальним нестабільним станом життя особи-емігранта, оскільки досить складно досягти внутрішньої рівноваги й поміркованості, коли перебуваєш у тимчасово безпечному середовищі, що ніяк не корелює з місцем духовного закорінення. Жінка усвідомлює всю складність свого психологічно-морального становища та визнає прикрий факт власної невикоріненості, що проявляється в постійних змінах фізичного простору та неможливості налагодження ментальних зв'язків із ним: «...вона свою хату відрізала від себе, наче ногу з гангrenoю, наче й не було її в неї ніколи... Вона так робила й раніше: з чоловіками, роботами і квартирами, легко перепурхуючи з місця на місце, не

пускаючи ніде коріння» [29, с. 218]. Виразною особливістю роману є те, що авторка не вдається до засудження вчинків та рішень своєї героїні – навпаки, вона свідомо конструює такий образ, щоб наочно продемонструвати читачеві як вимушена еміграція може змінювати спосіб життя, цінності, плани та орієнтири людини.

Не можемо залишити поза увагою й не проаналізувати образ Анатолія Степановича, для якого питання переїзду та залишення рідної домівки набуло вкрай болісного характеру. Чоловік відчуває душевну спустошеність та вдається до самознецінення через факт втраченої ноги, що обмежує його в можливостях бути корисним своїй державі в часи збройного протистояння. На нашу думку, Анатолій Степанович є прикладом істинного патріота своєї країни, оскільки в основі всіх його думок, розмов та дій вбачається щира любов та відданість рідній землі. Показовою у цьому плані є сцена, у якій чоловік зізнається своєму племіннику Толіку про нестримне бажання повернутися додому. Євгенія Кузнєцова майстерно відтворила напруженість атмосфери, що склалася під час розмови, та фізично-моральний стан самого героя у цей момент: «Він здався Толіку якимось маленьким, наче печальний гном. Його кучеряве волосся, колись темні брови, смагляве лице, величезні долоні – все те... тепер здавалося таким безпомічним і непотрібним у цьому підвалі, що Толіка обійняв жаль. Темно-сива дядькова борода на тлі ванільних вишивок ще більше підкреслювала його недоречність у цьому місці і в цей час» [29, с. 151]. Арсен Степанович усвідомлює, що поточна ситуація в країні аж ніяк не є задовільною для повернення, тож із метою самозаспокоєння чоловік вдається до складання подумки покрокового плану дій, який налаштований реалізувати після приїзду додому. Така практика, варто зауважити, допомагає чоловікові дещо стабілізувати своє психологічне становище та повернутися до усталеного ритму життя.

Характерною спільною рисою, що об'єднує всіх героїв роману, є щире бажання бути корисними для своєї країни та її громадян, особливо військових, які виборюють шанс повернення всіх вимушених переселенців до рідних

домівок. Такі прагнення зумовлюють наявність у творі великої кількості художніх мотивів та сюжетних ліній, що стосуються допомоги та підтримки захисників. До прикладу, у своєму романі авторка експлікує важливість упровадження й поступу донатної культури в часи активного розгортання воєнних дій. Зокрема через вчинки, поведінку та специфіку характерів своїх героїв Євгенія Кузнецова намагається донести читачеві важливість не лише духовної, проте й матеріальної підтримки війська: «У кабінці туалету відкрив банківський додаток і кинув грошей на благодійний рахунок – перший, який попався, де згадувалась зброя. Хотілося кинути грошей на найбільшу бомбу в світі, яка впаде прямо на Москву» [29, с. 119]. Невипадково авторка вводить у сюжетну канву розділ, присвячений організації та проведенню благодійної вечірки, зібрані кошти з якої мають бути передані на придбання автомобіля для українських захисників. Наявність означених виховних аспектів у творі, на нашу думку, є не лише актуальним, але й доречним, оскільки забезпечується одне з основних призначень літературного мистецтва – формування в суспільній свідомості важливих для наслідування моделей поведінки, цінностей та орієнтирів.

Ще однією своєрідністю роману «Драбина» Євгенії Кузнецової є його фінал, який можна порівняти з відкритим, оскільки він залишає перед читачем більше питань, ніж відповідей. Авторка, ймовірно, навмисне створює умови, за яких ми так і не можемо дізнатися, чи пощастило героям повернутися до рідних домівок. Слушною в цьому контексті видається гіпотеза Т. Белімової: «Авторка свідомо розмиває його (сюжет), робить невизначеним майбутнє героїв із тієї простої причини, що війна ще не завершилася. Відтак будувати довгострокові прогнози – невдячна справа навіть для художнього світу» [7, с. 94].

Отже, психологія вимушеної еміграції в романі Євгенії Кузнецової «Драбина» розгортається на прикладі життєвих доль та душевних переживань українських біженців, що попри розлуку з рідною землею відчувають тісний взаємозв'язок із місцем свого життя. Аналізована проблема набуває глибокого психологічного виміру, оскільки в центрі уваги знаходяться ностальгічні згадки

й думки, а також спроби героїв відновити ментальний і фізичний контакт із рідним простором.

3.2. Осмислення травматичного досвіду «викорінених» дітей на матеріалах роману Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?»

Військові конфлікти, що в умовах поточного стану розвитку світу засвідчують тенденцію до свого стрімкого поширення, детермінують активізацію ряду негативних явищ та процесів соціально-психологічного характеру. Серед низки деструктивних змін, таких як руйнування усталених соціальних зв'язків, втрата психологічної опори та емоційної стабільності, переоцінка життєвих цінностей, інтенсифікація внутрішньо національних протиріч, дестабілізація загального безпекового простору, поширення девіантних форм поведінки, деформація звичного способу життя, особливої уваги потребує феномен біженства. Як негативне соціальне явище, спричинене дестабілізацією суспільно-політичного середовища, означена проблема маркує собою один із наймасштабніших виявів громадської дезорієнтації.

У межах нашого наукового дослідження цікавим та необхідним видається студіювання художнього мотиву вимушеного переселення в умовах сучасного військового російсько-українського конфлікту, оскільки біженство, в основі якого лежить потреба «...залишати рідні місця, де вона [особа] постійно проживала (була громадянином), через соціальні (війни, революції), стихійні лиха...» за своєю суттю (зокрема, фактом розриву фізичних зв'язків із батьківщиною) прирівнюється до феномену безґрунтярства [23, с. 45].

На тлі низки сучасних авторів, що у своєму творчому доробку вдаються до художньої репрезентації проблеми вимушеної еміграції, вирізняється постать Катерини Бабкіної – сучасної української письменниці, сценаристки, перекладачки. У межах зазначеної тематичної спрямованості художніх текстів авторки особливої ваги набуває її роман «Мам, пам'ятаєш?», у якому окреслено психологічний вимір проблеми біженства. Цінним для нас є й те, що у творі

Катерини Бабкіної зацентовано увагу на вияві дитячого досвіду вимушеного переселення, оскільки попри всеохопний характер впливу війни на життя людей, саме «діти та підлітки є одними з найбільш вразливих груп», що особливо гостро реагують на воєнні події як фізично, так і психоемоційно [21, с. 2].

Свій роман Катерина Бабкіна почала писати в березні 2022 року. Це були часи активного розпаду воєнних дій, зокрема битв за деокупацію таких міст як Буча, Ірпінь, Гостомель, Ворзель, Бородянка. Як зазначає сама письменниця в одному зі своїх інтерв'ю, у цей період вона перебувала зі своєю родиною в безпечному Вроцлаві в рамках участі в літературній резиденції. Катерина була свідком масового прибуття українців до Польщі, оскільки саме ця країна, як відомо, стала чи не найголовнішим прихистком для багатьох наших громадян, особливо в перші місяці повномасштабного вторгнення. Розраду та відчуття відносної емоційної стабільності жінка знаходила у волонтерстві. Спілкуючись із вимушеними переселенцями та допомагаючи останнім з оформленням необхідних для перебування на території іншої країни документів, Катерина Бабкіна мала нагоду почути велику кількість реальних життєвих історій, пов'язаних з життям під обстрілами й в окупації, складнощами виїзду з рідних міст у пошуках безпечного середовища тощо. Найбільше свідомість та почуття авторки вразила розповідь дівчини-підлітка, яка разом зі своїм молодшим братом, без супроводу дорослих, виїхала за кордон, оскільки її мати змушена була залишитися в Україні доглядати літніх батьків. Саме цей досвід сприяв зародженню художнього задуму твору та певним чином визначив сюжетну основу майбутньої книги письменниці.

Попри те, що однією із наскрізних тем роману є відображення негативних наслідків війни на фізичне, психоемоційне та соціальне життя дітей, а присвята твору стосується осіб, що зазнали втрат, Катерина Бабкіна в передмові свідомо окреслює основне призначення художнього тексту – показати, що навіть у таких складних, часом трагічних життєвих обставинах є місце для любові, підтримки, допомоги та дбайливого ставлення одне до одного. Такий підхід автора до

націлення читачів на світлий емоційний тон розповіді, на нашу думку, суттєво впливає на загальну рецепцію твору, оскільки попередньо розставлені письменницею настроєві акценти підсвідомо визначають сприйняття зображених у творі складних та драматичних подій із позицій гуманістичного, емпатійного та конструктивного бачення.

Нараторкою та головною героїнею роману є п'ятнадцятирічна дівчина на ім'я Діана, якій через непередбачувані обставини, викликані воєнним протистоянням, довелося завчасно подорослішати. Початковим етапом цього процесу є відносно самостійний виїзд з постраждалого від російських атак й окупації Ірпеня та перетин кордону разом із двомісячною сестрою Іванкою на руках. Мати дівчат, як ми дізнаємось пізніше, зникла в захопленому російськими військами місті за нез'ясованих обставин, у той час як Орест – вітчим Діани та рідний тато Іванки добровільно доєднався до лав ЗСУ від початку повномасштабного вторгнення. Варто відзначити, що сприйняття підлітка як дорослої, ментальної зрілої людини формується вже з перших сторінок твору та не детермінується винятково фактом функціонування дівчини без нагляду дорослих, зокрема батьків, оскільки протягом усього роману читач помічає, якою глибиною та усвідомленістю наповнене мислення, спосіб поводження дівчини з немовлям, її реакції та загальне сприйняття емоційно напруженого навколишнього середовища. Сукупність цих факторів лише слугує підтвердженням того, що головна героїня значно випереджає свій фізичний вік.

Прихистком від війни для дівчини та її маленької сестри стає далекий Відень – місто, у якому тривалий час проживає біологічний батько Діани. Перша зустріч цих персонажів відбувається на кордоні й характеризується тотальним непорозумінням та напруженою комунікативною взаємодією. Ускладнює характер міжособистісного спілкування й довколишня напружена атмосфера, що репрезентує стан розгубленості вимушених переселенців: «Я навмисно дещо демонстративно оглядаю все довкола. А довкола нас – хаос. Дуже багато жінок, які плачуть... Хтось кричить щось у телефон поганою польською, бігають якісь зовсім малі діти. Волонтери, як мурашки, тягнуть

одразу в усіх напрямках якісь пачки, кульки з бутербродами, термоси...» [4, с. 11–12].

Цілковитою несподіванкою для Гліба (батька Діани), що в подальшому й провокує бурхливу емоційну реакцію чоловіка, є факт приїзду доньки з двомісячною дитиною на руках. Після з'ясування питання, хто ж насправді є батьками немовляти, Гліб оперативно вирішує проблему з оформленням опікунства над Іванкою, оскільки, відповідно до чинного законодавства європейського міста, перебування дитини в межах країни без законних представників вважається суворим порушенням встановлених норм. Демонстративно принциповим характером позначене бажання Діани показати й довести батькові всю серйозність та усвідомленість свого відповідального ставлення за життя, безпеку та розвиток своєї молодшої сестри. Головна героїня, до моменту знаходження батьком досвідченої няні для Іванки, переймає на себе переважну більшість материнських функцій: забезпечує базові потреби дитини в харчуванні, сні, догляді, прогулянках. Така діяльність не лише приносить задоволення Діані, дарує їй відчуття спокою та потрібності, але й сприймається як виконання своєрідного обов'язку перед мамою, яка в силу обставин не здатна робити цього самостійно.

Оформлення роману у формі написаних головною героїнею листів до матері, що починаються незмінними словами «Мам, пам'ятаєш...?», не є випадковим та пояснюється декількома причинами. По-перше, така практика є методом терапевтичного письма, яку в намірах психологічної допомоги пропонує дівчині фахівчиня Ліза: «Це її ідея – писати ці листи замість щоденника» [4, с. 15]. По-друге, це єдина можливість й форма «спілкування» з матір'ю, що дозволяє дівчині зберегти наявний ментальний зв'язок із рідною людиною. Також, за влучним спостереженням В. Ахмедової, «через форму листа авторка і героїня разом повертаються до світу до і під час війни» [3, с. 7]. Можемо вважати ці послання матері своєрідним виявом саморефлексії дівчини, оскільки в них головна героїня часто вдається до аналізу трансформацій, що відбуваються в її свідомості, характері, настроях, взаємозв'язках з оточенням,

особливостях сприйняття навколишньої дійсності тощо. Помітним для читача видається й зміна ставлення Діани до практики написання листів. Спочатку дівчина заперечує доцільність й користь їх створення, виявляє абсолютну байдужість й небажання відвідування сеансів із психотерапевтом, стверджуючи, що не потребує допомоги, а її почуття – у межах норми, тому необхідність в їх обговоренні чи аналізі взагалі відсутня. Проте з часом героїня починає усвідомлювати справжню суть написання листів, у дівчини виникає природна потреба у вербалізації нового досвіду життя за кордоном, осмисленні власного фізичного та емоційного стану та розділенні своїх думок і переживань з найважливішою людиною – мамою, якій врешті-решт й адресуються всі записи: «Мені більше не треба писати цих листів, ..., але я все одно пишу, якимось звикла чи що...» [4, с. 39]; «Я так не вірила в користь цієї затії з Лізою від початку, а тепер ... хочеться записувати і з'ясовувати з нею все-все...» [4, с. 81–82]. Специфіку такої видозміни позиції дівчини-підлітка вбачаємо в психологічному аспекті необхідності підтримки внутрішньої спорідненості з матір'ю та рідним простором, оскільки у своїх листах дівчина часто вдається до актуалізації спогадів про друзів, школу, дозвілля. Проте, варто відзначити, що найчастіше все ж героїня згадує та сумує за мирним і щасливим життям родини в Україні, сповненим захопливих пригод, зокрема під час подорожей: «Мам, пам'ятаєш ми збили лисицю дорогою до Буковелю...» [4, с. 21]; «Мам, пам'ятаєш, як я в 11 років їздила в табір мандрівників...» [4, с. 49].

Особливої уваги, на нашу думку, потребує аналіз психоемоційного стану головної героїні. Загалом дівчина не вдається до соціального самоізолювання та агресивних поведінкових проявів, що є характерним для травмованою війною дитячої свідомості. Проте з описаних авторкою ситуацій відчувається наявність у внутрішньому світі дівчини відчуттів спустошеності, певної дезорієнтації та глибокого суму через брак фізичного контакту з мамою. Дівчина сама констатує факт переживання емоційної кризи: «Я часто сиджу чи ходжу сама в такому як заціпенінні чи що, ні про що не думаю, просто похитую візок...» [4, с. 30]. Визначальний вплив на особливості світовідчуттів дівчини мають обставини, у

яких довелося опинитися п'ятнадцятирічній Діані: різка зміна географічного простору й складний переїзд до чужої країни на невизначений термін, наявність комунікативних та емоційних бар'єрів у спілкуванні з батьком, часткове неусвідомлення подій, пов'язаних із втратою матері, самопереконавання в необхідності взяти на себе роль батьківського піклування за молодшою сестрою, усвідомлення реальності ризиків втрати контактів із вітчимом, невідомість у питанні повернення до рідної домівки. Усі ці фактори формують складний психоемоційний контекст життя дівчини, детермінуючи своєрідність її адаптації до нового простору.

Однак, усе ж найбільшим психологічним ударом для свідомості дитини є її фізична роз'єднаність з матір'ю. Героїня сумує за материнською турботою та відчуттям захищеності: «Я майже не пам'ятаю фізичних відчуттів, але пам'ятаю, що спати з тобою було дуже цінно, і мені цього дуже хотілося...» [4, с. 38]. Іноді ця туга набуває крайнього вияву. Показовим у зазначеному контексті є сцена, у якій до дівчини приходить усвідомлення власної безпорадності й нестачі сил самотійно долати виклики долі. Це змушує підлітка вдаватися до практики самозаспокоєння та самоспівчуття шляхом обіймання себе: «Мам, пам'ятаєш, ти колись навчила мене себе обіймати. Ти сказала, що коли немає кому тебе обійняти, це не біда, бо я завжди в себе є і можу обійняти себе сама. Здається, цей момент настав» [4, с. 73]. Читаючи роман, складається враження, ніби головна героїня відмовляється приймати факт зникнення та ймовірної загибелі матері. Дівчина свідомо уникає обговорення цієї теми під час зустрічей з психотерапевткою Лізою, запевняючи фахівчиню в тому, що вона «...при тямі і дуже стабільна» [4, с. 15]. Досить своєрідною й гострою є реакція підлітка на ініційовану батьком розмову про важливість усвідомлення й пропрацювання втрати, а також життєвої необхідності рухатися далі: «...Він сказав, що я маю визнати і почати про це говорити, бо якщо не почну зараз, то не зможу ніколи взагалі» [4, с. 69]; «...сказав, що йому також болить, але треба йти далі. А я сказала, що не зовсім розумію, куди він пропонує сходити» [4, с. 69]. Активізація захисних

психологічних механізмів героїні, що виявляється здебільшого в запереченні або ж свідомому ігноруванні трагічної реальності, свідчить про інстинктивне прагнення підлітка відмежуватись від болючих переживань. Проте, необхідно також зауважити, що в підлітка зрідка виникають думки й побоювання щодо того, що мама могла не вижити. В одному з епізодів твору під час активного використання соціальних мереж Діана випадково наштовхується на сторінки людей, що публікують реалії війни, включаючи світлини невинно вбитих мирних жителів. На одному з профілів героїня впізнає свою вулицю й, розглядаючи фотографії загиблих цивільних, невідомо намагається знайти серед них рідну матір: «Спостерігаючи за собою ніби збоку, я помітила, що уважно роздивляюся всі-всі тіла на кожному новому фото, яке вдається знайти, навіть чоловічі й дитячі – що взагалі без сенсу – чи жодне з них не схоже часом на твоє» [4, с. 59]. Така практика психологічного самозахисту, як бачимо, має контрверсійний характер, адже коли свідомість дівчини заперечує факт смерті найріднішої людини, підсвідомість все ж намагається перевірити реальність із метою віднайдення певних доказів чи спростувань теорій. Попри моральний тиск батька на прийняття болючої події, Діана проте залишається внутрішньо непохитною: дівчина вперто вірить у їх спільне повернення до рідної країни: «Ти потім забереш нас до Києва...» [4, с. 72]. Фінальні сторінки роману й висловлені на них сподівання героїні слугують підтвердженням щирого бажання й надії Діани на майбутню зустріч із мамою: «Тепер над усе мені хочеться вірити, що ти повернешся, тож я вірю в це дуже, дуже сильно. Адже як там було в тій книжці... – доки тебе хтось любить, померти неможливо? Я люблю тебе і я думаю, це правда, мам» [4, с. 121].

Частково заповнити дефіцит теплих відчуттів від рідної людини Діані допомагає піклування про двомісячну Іванку. Авторка моделює тісний взаємозв'язок між цими двома персонажами, що простежується здебільшого на рівні відчуттів. Зокрема, у моменти слабкощів та найбільшого пригнічення головна героїня потребує фізичного контакту з молодшою сестрою, оскільки така взаємодія активізує в дівчини почуття безпеки та стає джерелом

відновлення внутрішніх ресурсів: «Іноді мені прямо хочеться пригорнути її, обійняти, відчувати її тепло» [4, с. 38]; «Поза тим, жити в її рутині абсолютно приємно і безпечно» [4, с. 18]. Ще одним способом врівноваження емоційного стану дівчини стають періодичні відвідування центру допомоги біженцям, ініційовані знайомою Діани на ім'я Марина. Дівчата навідуються в цю установу з метою допомоги та підтримки вимушено переміщених осіб, зокрема, в їх зобов'язання входить забезпечення мігрантів базовими для життєдіяльності речами. Попри те, що атмосфера в приміщенні психологічно напружена, про що свідчать слова оповідачки: «В центрі, де ми були, жахливо. Мені було дуже шкода людей» [4, с. 77], – дівчина все ж відчуває власну необхідність та користь у цьому просторі: «Мені було приємно, що я можу допомогти комусь обрати це мило та отримати його» [4, с. 78]. З часом до цієї волонтерської ініціативи доєднується й тато Діани. Чоловік займається врегулюванням проблем, що виникають у біженців з документами. Діана ж у свою чергу звертає увагу на зародження в батька щирих емпатійних почуттів до вимушених переселенців, помічає зміни в його сприйнятті та інтерпретації воєнних подій, а також спостерігає появу турботливих проявів у ставленні батька до своєї молодшої сестри. Саме ці трансформації підштовхують головну героїню до усвідомлення необхідності налагодження втрачених між ними батьківсько-дитячих зв'язків.

Тема безгрунтярства у творі набуває своєрідного художнього вияву, оскільки з огляду на вік головної героїні розлука з рідною землею не набуває для дівчини гіперболізованих масштабів. Проте, варто зауважити, що вимушена зміна місця проживання все ж має помітний вплив на специфіку думок героїні, її емоційні стани та поведінкові реакції стосовно певних процесів та явищ, що для свідомості героїні є відчутно відмінними від досвіду, сформованого в узвичаєному середовищі життя. Прикметним у цьому контексті, зокрема, є неприйняття героїнею нового дому та місця тимчасового перебування як «свого», тобто повноцінно рідного. Це простежується в мовленнєвих застереженнях дівчини: «Спершу ми їхали вздовж каналу, ми живемо, тобто тато живе тепер зовсім біля нього...» [4, с. 29]. «Він [Давид] провів мене

додому, до тата тобто...» [4, с. 43]. Така практика самовиправлення, на наш погляд, засвідчує внутрішнє протистояння умовам, у яких опинилася героїня, та є виявом своєрідного заперечення нової реальності.

Осмисленню та рефлексії підлягає майже все оточення: рослинний світ незнайомої країни непідсвідомо порівнюється з флорою батьківщини, помітними також видаються розбіжності в сфері обслуговування, наданні освітніх чи медичних послуг тощо. Такі мимовільні порівняння не лише змушують героїню повертатися думками до рідного простору, але й поступово приводять її до глибоких роздумів про стан побутових речей в умовах постійних обстрілів. Найяскравіше це проявляється в спогадах дівчини про висаджену з мамою грядку у дворі будинку. Переймання Діани стосовно росту цибулин набуває тривожно-ціннісного змісту та є своєрідним символом крихкості звичного способу життя й невизначеності майбутнього: «Чи безпечно тим цибулинам бодай під землею? Чи вистачить їх ще почекати хоча б до наступної весни? А якщо довше? І довше – це скільки саме?» [4, с. 26].

Загалом ментальний зв'язок героїні з рідним простором характеризується змістовністю та непорушністю. Свідченням цього є переживання дівчини стосовно факту вцілілості їхнього будинку, згадка при черговому сеансі з психотерапевткою Лізою про київську квартиру як одного з безпечних просторів, а також мрії про повернення додому разом із зниклою мамою. Можемо стверджувати, що мислення підлітка є яскраво образним та метафоричним, оскільки дівчина часто вдається до перенесення природних ситуацій чи явищ на символічне підґрунтя. Наприклад, побачивши під час прогулянки містом лебедів, що в період обміління водного каналу звели там гніздечко та знесли в нього яйце, дівчина роздумує над тим, що ці птахи, подібно до людей, що вимушено покинули свої домівки, терпляче чекають тієї миті, коли зможуть повернутися назад: «... а лебеді й досі там, ніби чекають, що коли вода зійде вони отримають назад неушкодженим свій дім і своє яйце. Я подумала, що я тепер – теж трошки такий лебідь. Або всі ми» [4, с. 92]. Помітним є й те, що дівчина усвідомлює масштаби негативного феномену

викорінення, оскільки вбачає в описаній ситуації не тільки власну травму, а колективний трагічний досвід українців, що живуть надіями на відновлення фізичної близькості з рідним простором. Отже, можемо констатувати, що згадані художні епізоди спрямовані на те, щоб відтворити особливості внутрішнього світу дівчини в умовах життя поза межами рідного дому та підкреслити наявність непорушного зв'язку з батьківщиною й віри в якнайшвидше повернення до звичного життя.

У романі Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?» важливу роль у репрезентації проблеми травматичного досвіду дітей під час війни відіграє ще один художній образ. Шістнадцятирічний Давид, із яким читач знайомиться під час опису процесів адаптації Діани до нового середовища, також є вимушеним переселенцем. Його історія та досвід пережитого під час перебуванні у Ворзелі не менш болючі та трагічні, ніж переживання головної героїні, проте наслідки для фізичного та психоемоційного стану хлопця мають значно серйозніший характер, оскільки, ставши свідком розстрілу російськими військами своїх батьків, Давид втрачає здатність говорити й чути. Мовчання хлопця є наслідком глибокої психічної травматизації та, на переконання Т. Белімової, функціонує як «...знак катастрофи, коли жодні слова не можуть описати побачене і не здатні послабити горе та біль» [6, с. 12]. Зовнішні характеристики героя, зокрема сутулість, надання переваги чорному кольору в одязі, постійне носіння худі, у якому він був у момент розгортання трагічних подій, демонструють бажання хлопця відгородитися від навколишньої дійсності, обмежити будь-які можливі соціальні контакти та поринути в самозаглиблення. Знайомство Діани та Давида відбувається через низку випадкових подій та на основі поступового встановлення контакту: спочатку дівчина знаходить іграшку хлопця на львівському вокзалі, потім уже в австрійському парку намагається віддати втрачену річ власникові, проте ця спроба зазнає невдачі, пізніше на телефон головної героїні надходить повідомлення з фотографією дівчини від незнайомого номеру, який, як згодом виявилось, належить Давидові, і лише під час чергової прогулянки з Іванкою дівчині вдається зупинити хлопця та

розпочати з ним пряме спілкування. Однак, через мовленнєві вади героя, зокрема його глухонімоту, комунікація на перших етапах знайомства позначена певними труднощами. У подальшому ж спілкування підлітків відбувається через текстові телефонні повідомлення або шляхом викладу думок на папері.

Давид не надто охоче бере участь у розмовах на тему сім'ї, тож його історію втрати найрідніших людей через воєнні події читач дізнається з уст зведеної сестри Таміли. Це свідчить про те, що хлопець свідомо обирає шлях самотійного, відстороненого переживання трагедії. Проте, своєму новому другові, тобто головній героїні, підліток, із певною обережністю, довіряє власні переживання: «“Моя мама померла. Я дуже складно реагую на все, що її стосується”» [4, с. 65]. Взаємини персонажів розвиваються стрімко, що, на нашу думку, зумовлене подібністю життєвих ситуацій, особливо втратами близьких людей, та загальним станом емоційної травмованості. У дівчини доволі швидко з'являється довіра до хлопця, до того ж героїня усвідомлює, що у неї поступово зароджуються почуття закоханості до Давида, проте непостійність та періодична емоційна віддаленість хлопця ускладнює комунікацію, слугуючи своєрідним підґрунтям для появи непорозумінь і сварок. Під час читання роману помітно вирізняється наявність у Давида глибокої емоційної прив'язаності до матері. Дитячою наївністю характеризуються намагання героя зловити необхідну кількість яєць у грі, після чого, за словами матері, на екрані гаджету має з'явитися щось незвичайне та таємниче. Діана в доволі грубій формі запевняє хлопця в абсурдності його очікувань, стверджуючи, що гра, за умови досягнення такої кількості балів, просто обнуляється. Така новина викликає різку емоційну реакцію в хлопця та призводить до тимчасового переривання їхнього спілкування. Цей епізод є наочним підтвердженням того, що Давид під впливом складних життєвих обставин стає вразливим, непостійним у настроєвих проявах, залежним від контакту з матір'ю.

У своєму романі Катерина Бабкіна порушує одну з найскладніших проблем воєнного часу – психологічне відновлення постраждалих, зокрема й

молодого покоління, репрезентантами якого й постають Діана та Давид. Свої побоювання щодо майбутніх викликів, які стоять перед суспільством в питаннях налагодження психологічного здоров'я травмованих, авторка вкладає в уста однієї зі своїх героїнь: «Таміла, його сестра, казала мені тоді: ніхто тепер не знає, як із вами бути. Ані фахівці, ані просто люди, ані ті, хто вас любить. Із тим, що ви пережили, бачили і думаєте собі. З тим, де і як вас зламало» [4, с.118]. Проблемність цього негативного наслідку війни вбачаємо, насамперед, у підвищеній вразливості та гіперболізованій формі сприйняття дітьми та підлітками жорстоких реалій збройних конфліктів, що призводить до замкнутості у власному внутрішньому світі та бажанні автономного пережиття болісних емоцій, подій чи страхів.

Хоча твір зачіпає багато складних, часом суперечливих тем, у ньому водночас актуалізується ідея важливості життя в моменті. На жаль, лише в умовах воєнних дій, що несуть у собі прямі загрози нашому буттю, ми пізнаємо цінність кожного прожитого дня та миттєвостей. Головна героїня наприкінці роману, попри всю складність свого становища, приходить до усвідомлення власної життєвої сили та потреби у відчутті особистої цінності: «Але я дуже відчуваю, що я жива, і це дуже приємне відчуття... Щодня є миті цього гострого осяння: я є; я жива; я потрібна; я маю вибір; я все ще можу бути щаслива» [4, с. 121]. Такий фінал твору підкреслює ідеї надії, внутрішньої стійкості й незламності, а також перемоги жаги до життя над складними зовнішніми обставинами.

Отже, роман Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?» є спробою художнього осмислення проблем біженства, втрат та внутрішньої хиткості, що спричинені антигуманною сутністю війни. На прикладах життєвих доль підлітків, що зіштовхнулися з найтрагічнішим наслідком війни – смертю батьків, авторка показує специфіку їх внутрішніх та психологічних трансформацій, а також прагнення повернути собі відчуття життя у просторі, що змінився назавжди.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3

Пріоритетною тематикою творів сучасної української літератури в контексті актуальних суспільно-політичних подій є репрезентація реалій війни та всебічне осмислення їх впливу на життєдіяльність людини та сфери її духовного, морального, соціального буття. В аспекті означеного художнього спрямування особливої ваги набуває проблема вимушеної еміграції, що актуалізує й поглиблює комплексний за своєю суттю феномен безгрунтярства. Саме цей мотив є домінантним у творах «Драбина» і «Мам, пам'ятаєш?» сучасних письменниць Євгенії Кузнецової та Катерини Бабкіної.

У романі Євгенії Кузнецової «Драбина» герої, залежно від ступеня інтенсивності наявних у їх зв'язків із рідним простором, умовно поділяються на «закорінених» (такими, зокрема, є Анатолій Степанович, Іруся, мама Толіка та Поліна) та частково «знекорінених» (головний герой Толік та його тітка Григорівна). Це визначає специфіку їх відчуттів, рівень ностальгічних переживань, особливості адаптації до нових умов життя. Герої по-різному сприймають вимушену зміну географії, проте всіх їх об'єднує туга за батьківщиною. Своєрідність вимушеної еміграції, що художньо осмислюється авторкою, полягає в різноманітності впливів на свідомість персонажів та їх ототожнення себе з певним середовищем. Для генерації «закорінених» тимчасова зміна місця проживання сприймається як можливість зміцнення внутрішніх зв'язків із домом, тоді як умовна спільність «знекорінених» поступово втрачає духовну спорідненість із малою батьківщиною та націлює себе на пошуки нових опор. Така особливість психології вимушених переселенців демонструє багатовимірність та диференційованість впливів фізичної розлуки з рідною землею на світосприйняття, самоототожнення та внутрішню систему цінностей персонажів.

Роман Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?» звертається до інтерпретації підліткового досвіду роз'єднаності з рідним простором, що асоціюється в героїв з відчуттями безпеки, захищеності та емоційної стабільності. Утрата

персонажами батьків стає глибоким психологічним потрясінням для підліткової свідомості та поглиблює їхню внутрішню потребу у відновленні фізичних контактів із рідним простором, оскільки саме він є основою їх цілісного та гармонійного буття. Концепти невідомості, внутрішньої спустошеності, самозахисту, екзистенційної самотності, емоційної вразливості є визначальними у творі, оскільки відтворюють характер дитячої відчуттєвої складової життя, що зазначає значних трансформацій внаслідок втрати батьків.

Отже, подібність проаналізованих романів із позицій художнього осмислення проблеми вимушеної еміграції вбачаємо в певній схожості світовідчуттів героїв, для яких характерними є загострене почуття ностальгії, неприйняття чужого простору як безпечного та прагнення зберегти внутрішній зв'язок із батьківщиною й відновити фізичну єдність із рідним домом.

ВИСНОВКИ

Феномен безґрунтярства постає як багатовимірне негативне явище, яке імплікує проблему втрати індивідом рідного ґрунту та призводить до різноманітних трансформацій, здебільшого відчутних у духовній та національній самоідентифікації особи, а також у загальному психологічному стані її буття. Науково-теоретичне дослідження проблеми знекорінення осмислюється з позицій причинно-наслідкових підходів, що допомагають встановити закономірності прояву феномену в різних сферах життєдіяльності особи та детермінують його вплив на світовідчуття, самототожність та психологічну стабільність індивіда. Аналіз літературознавчих критичних праць засвідчив, що основною передумовою зародження й поширення означеного негативного феномену є дестабілізація соціально-політичного та культурного середовища, що спричиняє катастрофи гуманітарного характеру та руйнує традиційні культурні й ціннісні орієнтири особистості, а провідним виявом – міграційні процеси. Другорядним за своєю значимістю є мистецький вияв проблеми знекорінення, що постає як системне конструювання суб'єктивно-метафізичної дійсності та характеризується відходом від реалістичного зображення світу, підкреслюючи відірваність індивіда від традиційних соціальних і культурних опор.

Філософська природа концепції «закоріненості» за вченнями М. Гайдегера та С. Вейль передбачає наявність тісного зв'язку людини з її фізичним, духовним і культурним простором та є фундаментальною потребою ментальності індивіда. Українська культурна свідомість з її сакралізованим сприйняттям землі обумовлює наявність у людини глибокої духовної спорідненості з рідним ґрунтом та засвідчує відповідні художні мотиви в літературній парадигмі нашого народу. Аналіз художньої репрезентації феномену закоріненості (на прикладах творів В. Стефаника, О. Кобилянської) засвідчує особливість сприйняття героями землі не лише як засобу матеріального існування, але і як основи, що визначає особливості їх емоційних

виявів та духовної стабільності. У межах наукового дослідження з'ясовано, що у ключових творах («Сон», «Вона – земля», «Камінний хрест», «Земля») закоріненість функціонує як екзистенційна домінанта, що визначає моральну стійкість персонажів і формує їхню систему цінностей. Опис специфіки внутрішнього світу людини, її психологічних станів та переживань актуалізує екзистенційний характер потреби особистості в укоріненні у своєму рідному просторі.

Художнє осмислення проблеми «безґрунтярства» проаналізовано на прикладах творів В. Винниченка, Ю. Косача, М. Понеділка, С. Васильченка. З'ясовано основні причини появи проблеми знекорінення, до яких належать фізична розлука з рідною землею, спричинена особистісними або суспільно-політичними обставинами. В означених художніх творах мотив ностальгії за рідним краєм, втрати психологічної й духовної опори постає як ключова умова внутрішнього розвитку людини. Аналіз дає підстави для виокремлення двох можливих аспектів відтворення цієї проблеми: утрата духовних зв'язків з батьківщиною попри факт перебування в її межах і руйнація духовного контакту через фізичне дистанціювання від рідної землі. Літературний доробок означених авторів відтворює феномен знекорінення як багатовимірне явище, що визначає специфіку соціальних, психологічних та культурних аспектів життя людини-емігранта.

У практичному розділі магістерського дослідження на прикладі життя головного героя роману Віктора Домонтовича «Без ґрунту» розкрито різні вияви проблеми «безґрунтярства», серед яких такі: утрата зв'язку з землею та природою, утрата емоційно-психологічної опори, утрата зв'язку з Богом, утрата культурних та духовних цінностей. Відтворення автором напруженості та нестабільності суспільно-політичної атмосфери початку ХХ ст. лише увиразнює декодування загальної проблеми «безґрунтярства». Недоліки соціально-культурної сфери життя осмислюються Віктором Домонтовичем крізь призму долі та стосунків головних героїв. Проблеми мистецтва, професійної реалізованості, зміни ціннісних та світоглядних установок,

порушені автором, мають узагальнений характер та відтворюють справжній стан буття радянської людини.

Повість Романа Володимира «Прощай, минуле» репрезентує комплексну трансформацію внутрішнього світу головного героя під впливом вимушеної еміграції, зумовленої воєнним лихоліттям. Утрата рідного ґрунту у фізичному плані провокує появу у внутрішньому світі героя почуття відчуженості, тривоги, психологічної дезорієнтованості, актуалізуючи в той же час ностальгічні переживання та образні асоціації, пов'язані з рідним простором. Первинна закоріненість персонажа в батьківщину трансформується в усвідомлену втрату спорідненості, що підкреслює тотальне знекорінення особи, яка не може адаптуватись до нового середовища та свідомо відмовляється від збереження духовного зв'язку зі змінним устроєм рідного краю.

Роман Євгенії Кузнецової «Драбина» є художньою репрезентацією досвіду вимушеної еміграції українців в умовах повномасштабного збройного протистояння. Безґрунтарство героїв визначається особливостями їх світовідчуттів: відсутність психологічної опори, загостреність ностальгічних переживань та емоційної нестабільності. Відтворені авторкою індивідуальні практики героїв щодо самозцілення актуалізують думку про необхідність відновлення психологічної рівноваги з метою мінімізації наслідків травматичного досвіду знекорінення.

Аналіз художнього роману Катерини Бабкіної «Мам, пам'ятаєш?» свідчить про художнє осмислення авторкою психоемоційного досвіду викорінених дітей, який ускладнюється подвійною травмою – позбавленням дому та втратами батьків. З'ясовано, що переживання героїв охоплюють спектр реакцій – від внутрішньої розгубленості й смутку через проблеми адаптації до передчасного дорослішання та відповідальності за себе та близьких. Відзначено також ряд психологічних стратегій, що допомагають підтримувати відносно стабільний психоемоційний баланс: терапевтичне письмо, саморефлексії, самообійми. Аналіз твору засвідчує, що попри травматичний досвід, герої

демонструють прагнення до збереження внутрішньої та духовної стійкості й відновлення зв'язків із рідним простором.

Отже, результати магістерського дослідження доводять, що проблема безґрунтярства в українській літературній практиці є комплексним явищем, що під впливом соціально-політичних обставин може набувати нових форм та проявів. Особливо виразно це простежується в контексті актуального сьогодні феномену біженства, що, з притаманною йому своєрідністю, актуалізує питання втрати дому, руйнування ідентичності та пошуку нових опор для можливості подальшого функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. Київ: Факт, 2006. 432 с.
2. Анучіна В. Пізній Гайдегер у прочитаннях сучасних дослідників. D'Angelo, D., Figal, G., Keiling, T., & Guang Yang. (2020). Paths in Heidegger's Later Thought. Bloomington: Indiana University Press. *Sententiae*. 2022. Vol. 41, Iss. 3. С. 117–124.
3. Ахмедова В. Українське письменство як духовно-культурне джерело нації. *Словесна творчість: інтерпретації на перехресті традицій і сучасності*: матеріали II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, приуроченої 100-й річниці Літературної дискусії (1925-1928). Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2025. С. 6–10.
4. Бабкіна К. Мам, пам'ятаєш? К.: Видавництво «Білка», 2024. 128 с.
5. Бежнар Г. Екзистенційність як парадигма української літератури XX століття. Гілея: *науковий вісник*. 2014. Вип. 83. С. 312–316.
6. Белімова Т. Дискурс вимушеного переміщення в сучасній українській літературі: фікшн і нон-фікшн. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. № 2(38), 2025. С. 5–14.
7. Белімова Т. Дискурс ідентичності в біженському романі Євгенії Кузнєцової «Драбина». *Studia Ukrainica Posnaniensia*. № 1. 2025. С. 81–96.
8. Бичков'як О. Основні архетипи українського менталітету та їх вплив на реалії сьогодення. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 31 (70). № 2. 2020. С. 80–84.
9. Брюховецький В. Засновок концепції «безґрунтовності» Віктора Петрова. *Слово і Час*. 2019. № 7. С. 3–17.

10. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
11. Васильченко С. Твори в 4 т. Т. 1. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. 421 с.
12. Винниченко В. Рівновага. Твори в 15-ти т. Т. 6. Вид. 2. Київ-Відень: Видавництво «Дзвін», 1919. 274 с.
13. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 662 с.
14. Володимир Р. Прощай, минуле! Гейс: Видавництво «Світання», 1977. 88 с.
15. Волокита О. Формування загальнолюдських цінностей при вивченні новелістики В. Стефаника (за новелами «Сини» та «Камінний хрест»). *Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи*. Житомир: Вид-во ПП Сахневич, 2007. С. 167–169.
16. Ганошенко Ю. Передчуття кінця: криза модерного світовідчуття в романі Віктора Домонтовича «Без ґрунту». *Studia ukrainica posnaniensia*. 2021. С. 85–96.
17. Гірняк М. Жанрова парадигма прози В. Петрова-Домонтовича в контексті проблеми авторської самоартикуляції. *Studia Methodologica*: альманах. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. Вип. 19. *Теорія літератури. Компаративістика. Україністика*: зб. наук. праць з нагоди 70-річчя д-ра філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром'яка. С. 226–236.
18. Дахній А. Два джерела екзистенціального мислення Мартина Гайдегера. *Sententiae*. 2010. № 1. С. 63–74.
19. Домонтович В. Без ґрунту. Регенсбург: Видання Михайла Борецького, 1948. 217 с.
20. Дорошина Л. Архетип земля як визначальна сутність української ментальності у літературній творчості Олександра Довженка. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 30 (1). С. 17–20.

21. Дудіцька С., Мосейчук Ю. Підтримка та соціально-психологічна адаптація дітей та підлітків в умовах війни. *Академічні візії*. Вип. 43. 2025. С. 1–9.
22. Залужна А. “Екзистенційний аналіз Dasein” та проблема істини буття: особливості дискурсу раннього та пізнього М. Гайдеггера. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 4. С. 3–7.
23. Казимирова І., Петрова О., Туровська Л., Халіновська Л., Яценко Н. Словник сучасної суспільно-політичної лексики (1991–2022 р.). Національна академія наук України, Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 2024. 500 с.
24. Карпець Ю. «Безгрунтянство» В. Петрова-Домонтовича у філософському контексті другої половини ХХ століття. *Наукові записки НаУКМА. Літературознавство*. 2024. № 4-5. С. 82–90.
25. Кобилянська О. Земля: повість, оповідання. Х. : Фоліо, 2006. 352 с.
26. Косач Ю. Еней та життя інших. Новий Ульм: Прометей, 1947. 94 с.
27. Косач Ю. Чортівська скеля. Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1988. 456 с.
28. Кочерга С. Художня інтерпретація комплексу безгрунтянства в романі Уласа Самчука «На краю часу». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 66–69.
29. Кузнєцова Є. Драбина: роман. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 280 с.
30. Мулярчук Є. Сімона Вейль. Укорінення. Лист до клірика: [рецензія]. К.: *Дух і літера*. 1999. № 5-6. С. 468–473.
31. Мулярчук Є. Укорінення vs викорінення: людяність, справедливість та деколонізація життєвого світу в часи війни. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023. Випуск 2(178). Том 2. С. 85–96.

32. Остапова Л. Антитеза топосів «рідна земля» – «чужина» в українській літературі. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород. Видавничий дім "Гельветика", 2023. Т. 2, вип. 32. С. 168–173.
33. Петров В. П. Розвідки: [в 3 т.]. Упоряд., передм. та прим.: В. Брюховецький. Київ: Темпора, 2013. Т. 1. 590 с.
34. Полухович О. Український голос у світовій культурі: повоєнні рефлексії на сторінках журналу «Обрії». *Літератор-інтелектуал у міграційних процесах: виклики для пам'яті та ідентичності*: монографія. Миколаїв, 2018. С. 77–92.
35. Понеділок М. Зорепад. Торонто: Гомін України, 1969. 473 с.
36. Пучка В. Сакральнo-містичний зв'язок людини з землею в повісті Ольги Кобилянської «Земля». *Актуальні питання філології та методології*: збірник наукових праць магістрантів. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. С. 323–327. URL:
37. Савич В. Жанрова специфіка роману Р. Володимира «Нація на світанку». *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки*. 2014. № 1. С. 201–206.
38. Словник української мови у 20 т. Том 5. 3 – Зв'язути. Наук. кер. проєкту акад. НАНУ В. А. Широков. К.: Наукова думка, 2014. 991 с.
39. Стасик М. Художнє вирішення проблеми землі (на прикладі роману-трилогії «Волинь» та роману «Марія» У. Самчука). *Вісник Запорізького державного університету*. 2000. № 1. С. 1–3.
40. Стефаник В. Вона – земля та інші новелі. Краків: Українське видавництво, 1940. 38 с.
41. Стефаник В. Камінний хрест. Харків: Фоліо, 2010. 571 с.
42. Теніна О. Декодування проблеми «безґрунтярства» як центральної в романі Віктора Домонтовича «Без ґрунту». *Актуальні питання вивчення германських, романських і слов'янських мов і літератур та методики викладання іноземних мов*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. С. 149–151.

43. Теніна О. Утрата батьківщини як вияв проблеми безґрунтярства в українській літературній рецепції. *European congress of scientific discovery. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference*. Barca Academy Publishing. Madrid, Spain. 2025. С. 258–263.
44. Циц Г., Мацько В. Сукупність концептів художнього дискурсу безґрунтя в українській та польській еміграційній літературі. *Філологічний дискурс*. 2020. Вип. 10. С. 180–194.
45. Шалагінова О. “Свій серед чужих, чужий серед своїх”: Юрій Косач у спогадах Юрія Шевельова (Шереха). *Леся Українка і сучасність*: зб. наук. пр. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. Т. 6. С. 466–484.
46. Шерех Ю. Зустрічі з Заходом. Шерех Ю. Друга черга. *Сучасність*. 1978. 392 с.
47. Шестопалова Т. Викорінення і вкорінення як виклик і чинник національної ідентичності (критичний метод Юрія Лавріненка). *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*: VII Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. 2016. С. 768–781.
48. Шульган О., Карпова С. Майстерність психологічного аналізу в романі В. Домонтовича “Без ґрунту”. *Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету: Філологічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. С. 264–271.
49. Юрчак Г. Художня концепція екзистенціалізму в романі «Чортівська скеля» Ю. Косача. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 3. С. 351–357.
50. Янковська Ж., Набок М. Національна своєрідність потрактування образу землі в українських народних думках та творчості Василя Стефаника: психологічний аспект. *Rusin*. 2022. № 67. С. 304–325.
51. Янковська Ж., Набок М. Земля як код духовної стійкості: порівняльний аналіз образу землі в новелах В. Стефаника та В. Ткачука. *Slavia Orientalis*. Vol. LXXII. 2023. №2. С. 291–308.